

A linguistic study and Analysis of the Position of Women in Persian Proverbs from the Perspective of Naturalization

Masoumeh Ghayoori^{1*}

Sepideh Eslahi²

Abstract

Proverbs are a part of concise and selective prose in Persian literature, which, in addition to reflecting customs, habits, beliefs and dominant ideologies and society's culture as a whole, are very common and influential due to their narrative structure and form. This research has been done with a focus on, and critical reading of the collection of proverbs of *Bahmanyari's* proverbs and *The Great dictionary of Persian Proverbs*, and the analytical approach of the research is based on *cognitive linguistics* and *discourse analysis*. In this review, we tried to show how false beliefs about the position of women in the family and society have been formed and naturalized. This attitude aggravates the male/female binaries in patriarchal society and, in addition, it gives value to this opposition and binary. The value that provokes the superior/inferior binary. The damage of such a valuative view becomes apparent when it appears axiomatic and natural and its acceptance becomes not only axiomatic but also a standard for measuring behavior according to the norm and common sense and no one should have doubts about its incorrectness, unnaturalness and unnecessary. Among the types of speech acts and rhetorical forms, proverbs as accepted speech acts make the naturalization process of this transcendental attitude more obvious. Beliefs such as women's unfaithfulness and lack of secrecy, their inferiority and lack of intellect, being watchful for opportunities to show off, being made only to serve in the kitchen, having children and being responsible for raising them, the need for external beauty as an obligatory thing for them and the need early marriage for girls and many other cases that the process of their reproduction and naturalization are studied and revised in this subject.

Keywords: proverb, naturalization, critical discourse analysis, hegemony, irony.

Extended abstract

1. Introduction

As an essential and rich part of reflecting cultural components, proverbs have always been central to the various fields of cultural studies. Proverbs, while being

---

*1. Assistant Professor, of Persian Language and Literature, University of Guilan, Rasht, Iran.

(Corresponding Author: ghayoori_m@guilan.ac.ir)

2. Master's student in Persian language and literature, Faculty of Humanities, University of Guilan, Rasht, Iran. (sepideeslahi1300@gmail.com)

concise in a linguistic context, convey a wider field of meaningful and conceptual references whose semantic understanding is undoubtedly dependent on the knowledge of the culture that produced them. In defining the concept of culture based on Kroeber's and Clyde Clarke Hohn's six-fold division, which includes almost multiple semantic and implicit inclusions of culture and various theoretical perspectives. It can be understood that culture is an interwoven set of cognitions that are transferred from one generation to another, whether consciously and voluntarily or unconsciously, and forcibly; they build and maintain the intellectual infrastructure of society. They can also recruit people from the community and control it. It can also be added that regardless of its essence and nature, the function of culture is identity-creating, obligatory, organized, and progressive. The progressive perception of culture is an idea that is related to longitudinal and linear definitions of time and history.

Folkloric, folk or popular, is a manifestation of elitist, progressive and transcendental understanding of culture and its function. Folkloric means the culture of the people literally, a culture that is not created by people but is created for them by the culture-creating industries and suggests to them that this is their culture. Therefore, one of the policies of paying attention to the studies of popular culture can be to try to "find the voice of the people, interpret its meaning and strengthen its cultural importance, which of course is a valuable perspective to the studies. Popular culture can also mean controlling the mass of people and directing their desires and wishes to satisfy the interests of those in power and the ruling ideology.

Although there are expanding studies about women, their situation in various fields of society is still problematic and can be discussed and criticized, but we should not neglect the critical view that the universality of theories is neither definitive nor mandatory. Therefore, it is necessary to research women's studies and related theories based on culture, history, and language, and regarding different societies and nations. In this article, by referring to the folkloric and examining proverbs as the linguistic expression of this aspect of culture, we attempt to research the process of femininity and sexual identification by focusing on culture as a concoction and "the Real".

2. Theoretical framework

In this article, we try to analyze the principles of the discourse structuring of proverbs in the context of social and cultural references by examining linguistic methods and actions. For this study, first, by describing the main terms of the research, we will analyze their expressions in the text of proverbs, then we will present a discourse analysis by integrating the essential components of cognitive linguistics. The main question and problem of the research is that how proverbs, as concise phrases and as one of the most practical methods of indirect transmission of message and meaning, accelerate the process of naturalization and consolidation of unnatural meaning? And, how can we

criticize and analyze the ideologizing and ideology continuation of masculine desire by discourse analysis of proverbs?

3. Methodology

The research method in this article creates a junction between the categories and concepts of cognitive linguistics and discourse analysis to show the concept of acculturation of language functions. Therefore, the research method is mainly based on the patterns of critical discourse analysis, especially the sociological criticism of this type of analysis. Of course, the cognitive aspect of the research is based on specific virtual, ironic and metaphoric functions of proverbs. Acculturation means believability, automated continuity, and getting hegemonic of the dominant discourse ideology.

4. Results & Discussion

The selection and collection of proverbs will be based on two books of proverbs, *Dastannameh Bahmaniari* and *Encyclopedia of Persian Proverbs*, and the extraction of proverbs will be based on explicit or implicit signs referring to femininity. In the process of naturalizing gendered themes, some gendered words and expressions do not directly refer to gender in the place of metonymic and ironic usage. However, they reduce the value of the actions of the female gender, the class base, and the position of female agency and subjectivity; they induce and produce a kind of surplus, double and implicit meaning about this gender. By comparing this group of proverbs and their content, it can be seen that women are often referred to as mothers, nannies, housemaids, kitchen maids, maids, young and inexperienced daughters/bridesmaids, old women, someone's daughter, maidservants, someone's family, etc., all of which have been represented as value-setting views. And additional meanings such as unfaithfulness, worthlessness, the necessity of sacrifice in the position of a wife, mother, and daughter and in general to a man, such words and lack of secrecy, the necessity of marriage, being deficient in intellect, showing off, etc., as the semantic correlates of the word "woman" are added to it, and as a result a sociolinguistic identity is created for woman based on these distorted stereotypes around the gender structured socially for them.

5. Conclusions & Suggestions

In the results obtained from the analysis, attention was paid to these points: firstly, the process of naturalization creates a kind of "generalization" and "replacement." Generalization is expanding fields of use of a word or phrase, as well expanding fields of coded semantics and conceptualization, from "private domain" to "public domain." In addition, the meaning of "replacement" is a kind of semantic permutation, practical, and conceptual substitution of words and phrases that are used in unfamiliar places instead of referring to common meanings and examples, but this "unusuality" is accepted by the discorsal

techniques of naturalization and hegemony. Because of this, proverbs have been chosen as concise phrases to show how the linguistic context of these types of expressions is highly effective in accelerating the two processes of generalization and replacement.

Select Bibliography

- Abbot, P. & Wallace, C. 1997. *An Introduction to Sociology Feminist Perspectives*, Trans. Maryam Khorasani & Hamid Ahmadi. Tehran: Donyaye madar. [In Persian]
- Berger, A. A. 2019. *Applied Discourse Analysis Culture: Media, and Everyday Life*. Trans. Hossain Payandeh. Tehran: Morvarid. [In Persian]
- Barcelona, A. 2011. *Metaphor and Metonymy at the Crossroads: a cognitive perspective*, Trans. Farzan Sojoodi & et al. Tehran: Naghshe jahan. [In Persian]
- Bahmanyar, A. 2002. *Dastaname-y-Bahmanyari*, Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Hart, C. 2019. *Critical discourse analysis and cognitive science: New perspectives on immigration discourse*, Trans. Masud Dehghan & et al. Tehran: Nevis-e-Parsi. [In Persian]
- Lakoff, R. T. 2020. *Language and woman's place: text and commentaries*, Trans. Maryam Khodadadi & Yaser Poresmaeel. Teran: Negah. [In Persian]
- Lakoff, G. & Johnson, M. 2015. *Metaphors we live by*, Tehran: Elm. [In Persian]
- Mohamadi asl, A. 2017. *Social constructivism of gender*, Tehran: Golazin. [In Persian]
- Van Dijk, Teun A. 2021. *Society and Discourse: How Social Contexts Influence Text and Talk*, Trans. Taher Asgharpor. Tehran: Negahe Moaser. [In Persian]
- Zolfaghari, H. 2009. *Encyclopedia of Persian Proverbs*, 2vol. Tehran: Moein. [In Persian]

How to cite:

Ghayoori, M. & Eslahi, S. 2022. "A linguistic study and Analysis of the Position of Women in Persian Proverbs from the Perspective of Naturalization". *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani*, 1(13): 173-202. DOI:10.22124/plid.2022.22653.1610

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

پرتال جامع علوم انسانی

تحلیل و بررسی زبانی جایگاه زن در ضرب‌المثل‌های فارسی از منظر طبیعی‌سازی

معصومه غیوری

سپیده اصلاحی^۲

چکیده

ضرب‌المثل‌ها بخشی از نثر موجز و گزین‌گویی‌ها در ادبیات فارسی هستند که علاوه بر بازتاب فرهنگ جامعه به دلیل ساختار و فرم روایی‌شان بسیار رایج و تاثیرگذارند. این تحقیق با خوانش انتقادی از مجموعه ضرب‌المثل‌های *داستان‌نامهٔ بهمنیاری* و فرهنگ بزرگ *ضرب‌المثل‌های فارسی* با رویکرد زبان‌شناسی شناختی و تحلیل گفتمان، کوشیده‌است نگرش طبیعی‌سازی باورهای نادرست در شکل‌گیری جایگاه زن در خانواده و جامعه را نشان دهد. تشدید نگرش دو قطبی مرد/زن در جامعهٔ مردسالار با بار ارزشی، به دوگانگی فرادست/فرو دست دامن می‌زند. آسیب چنین نگاهی با پذیرش بدیهی و طبیعی آن، زمانی بیشتر نمایان می‌شود که معیاری برای سنجش رفتار به‌هنجار و عقل سلیم عرفی شود و کسی درمورد نادرستی و غیرطبیعی بودن آن تردید نکند. از میان انواع کنش‌های گفتاری و فرم‌های بیانی، ضرب‌المثل‌ها به‌عنوان کنش‌گفتمانی پذیرفته‌شده، فرایند طبیعی‌سازی این نگرش استعلایی را بدیهی‌تر جلوه می‌دهند. باورهایی چون بی‌وفایی و عدم رازداری زنان، حقیر و ناقص عقل بودن آنان، مترصد فرصت بودن برای خودنمایی، ساخته شدن آنها تنها برای خدمت در مطبخ، فرزندآوری و مسئولیت بزرگ کردن آنان، لزوم زیبایی ظاهری به‌عنوان امری واجب برای زن و لزوم زود به خانهٔ بخت فرستادن دختران و موارد متعدد دیگر که در مقاله حاضر فرایند بازتولید و طبیعی‌سازی‌شان بررسی و بازبینی می‌گردد.

واژگان کلیدی: ضرب‌المثل، تحلیل انتقادی گفتمان، طبیعی‌سازی، هژمونی، آبرونی.

۱. استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران. ghayoori_m@guilan.ac.ir (نویسندهٔ مسؤول)

۲. دانش‌آموختهٔ کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران. sepideeslahi1300@gmail.com

۱- مقدمه

در دهه‌های اخیر منتهی به قرن معاصر، با گسترش مطالعات موردی در حوزه زنان و ترویج نگاه انتقادی به جایگاه زنان در جامعه و نحوه جامعه‌پذیری آنان، تحولات قابل توجهی در باورپذیری و آگاهی زنان نسبت به خودشان ایجاد شده‌است. با فاصله گرفتن از مطالعات آغازینی حوزه زنان، به نظر می‌رسد در دهه اخیر نگاه‌هایی منعطف‌تر و شامل‌تر در این حوزه با رویکردی انتقادی و بازبینانه انجام گرفته‌است. اگرچه با وجود مطالعات گسترده، وضعیت زنان در عرصه‌های مختلف جامعه همچنان مسأله‌مند و قابل بحث و نقد است اما نباید از این نگره انتقادی غفلت کرد که جهان‌شمولی نظریه‌ها، نه قطعی است و نه الزامی. بنابراین لازم است مطالعات حوزه زنان و نظریه‌های مرتبط با آن، بر مبنای فرهنگ، تاریخ، زبان و جوامع و ملل مختلف بازبینی و بررسی شود. در این مقاله سعی بر آن است تا با محوریت فرهنگ به‌عنوان برساننده هویت و امر واقع، و با رجوع به فرهنگ عامه و بررسی ضرب‌المثل‌ها به‌عنوان زبانی این فرهنگ، فرایند زنانگی و هویت‌دهی جنسیتی بازبینی و بررسی شود.

قبل از ورود به بحث لازم است تا تعاریف چندی از فرهنگ، پیشینه و سیر مطالعات فرهنگ و نقدهای فرهنگی، مطابق دیدگاه‌های مختلف ارائه دهیم. در ارائه تعریف از مفهوم فرهنگ براساس تقسیم‌بندی ششگانه کروبر^۱ و کلاید کلارک‌هون^۲، که تقریباً شمول متعدد معنایی و ضمنی فرهنگ و منظرهای نظری مختلفی را دربردارد می‌توان از شش منظر به تجمیع تعاریف از فرهنگ پرداخت: ۱- تعاریف وصف‌گرایانه که بر مبنای آن، فرهنگ کلیتی درهم‌تافته از دانش، شناخت، اخلاقیات، آداب، عادات و گنجینه انباشته‌ای از آفرینش‌های انسانی است؛ ۲- تعاریف تاریخی که عمدتاً بر میراث اجتماعی و سنت‌ها در گذرگاه زمان و نیز الگوهای رفتاری قابل انتقال از نسلی به نسل دیگر تأکید دارد؛ ۳- تعاریف هنجاری^۳ که همگی بر قاعده‌مندی و روش متکی هستند و فرهنگ را براساس مجموعه قراردادی از ارزش‌های اجتماعی و راه و روش‌های مشخص گروه‌های انسانی مختلف، تعریف می‌کنند؛ ۴- تعاریف روان‌شناسانه که عمدتاً فرهنگ را راهی برای سازگاری و حل مسائل، آموزندگی و عادت‌گونه، تلقی می‌کنند؛ ۵- تعاریف ساختاری^۴ بر مبنای آن، فرهنگ سیستم و ساختاری از الگوهای کنشی یا طرحواره‌های آشکار و پنهانی است که ریشه در سنت و تاریخ دارند، و ۶- تعاریف

1. Kroeber, Alfred Louis (1876-1960)
2. Kluckhohn, Clyde (1905-1960)
3. Normative
4. Structural

تکوینی^۱ که فرهنگ را بر ساخته، ایده‌ور و نمادین می‌داند (نک. صالحی‌امیری، ۱۳۹۶: ۳۱-۳۷). با نگاهی به این دسته‌بندی می‌توان چنین دریافت که فرهنگ، مجموعه‌ای درهم‌تنیده‌ای از شناخت‌هاست که خواه آگاه و دلخواهانه یا ناآگاه و اجباری، از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شود، زیرساخت‌های فکری جامعه را می‌سازد و حفظ می‌کند و همچنین می‌تواند افراد جامعه را به خدمت بگیرد و کنترل نماید. نیز می‌توان افزود، فرهنگ صرف‌نظر از هر چیستی و ماهیتی که می‌تواند داشته‌باشد کارکردش هویت‌سازی، التزام‌آوری، انتظام‌بخشی و پیش‌برنده است. تلقی پیش‌برنده فرهنگ، انگاره‌ای است که با تعاریف طولی و خطی از زمان و تاریخ مرتبط است.

در بررسی پیشینه مطالعات پیرامون حوزه فرهنگ باید اشاره کرد سیر تعاریف از فرهنگ، از مسیری کمال‌گرایانه تا منظری شکاکانه و انتقادی در حرکت است. معنی کمال‌گرایانه از فرهنگ، صرف‌نظر از القای معنایی واژه، در تعارف گذشتگان بسیار بارز است و از منظر نظریه‌پردازی، می‌توان به تعاریف ژان‌ژاک روسو، آرنولد، هگل، وبر و انگلس و متأخرتر پارسونز اشاره کرد (نک. همان: ۲۲-۲۵). از شک‌باوران به مفهوم فرهنگ باید از نیچه، مارکس و فروید نام برد. همچنین نظریه انتقادی به کمال‌گرایی فرهنگی را باید در آرای لوکاج، گرامشی و البته مکتب فرانکفورت جست‌وجو کرد (نک. میلنر و براویت، ۱۳۸۷: ۸۵-۱۳۱) که سپس‌تر در پساخستگی پست‌مدرنیسم و فمینیسم متأخر، رویکردی انتقادی-اصلاحی به خود می‌گیرد (نک. همان: ۲۲۳-۲۸۳).

تالکوت پارسونز^۲ را می‌توان به‌عنوان نمونه‌ای پُراستناد از نگرش کمال‌گرایانه به فرهنگ، نام برد که از نظریه‌پردازان حوزه جامعه‌شناسی فرهنگی است. در نظریات پارسونز، فرهنگ همواره به‌عنوان کلیتی انسجام‌بخش، ملهم وحدت‌ساختاری و معنایی جامعه است. البته نظر وی به دلیل ارائه منظری ایدئالیستی از فرهنگ همواره مورد انتقاد بوده است. ضعف اساسی جامعه‌شناسی فرهنگی پارسونز در غفلت به پرداختن به شیوه‌های نهادی تولید و بازتولید فرهنگ و عاملیت و خلاقیت انسانی از یک‌سو و از سویی دیگر ارزش‌گذارانه بودن مفهوم فرهنگ در جوامعی است که ویژگی برابری در دسترسی به نهادهای عمده فرهنگی برایشان میسر نیست (همان: ۱۰۸). ضعف دیگر نظرگاه پارسونز جدایی جامعه و فرهنگ، به‌عنوان نهادهای مستقل اما تأثیرگذار بر هم است. البته فرانکفورتی‌ها با هر نوع برداشت از فرهنگ

1. genetical

2. Talcott Parsons

که آن را حوزه‌ای مستقل از جامعه تلقی کند مخالفاند و آن را رد می‌کنند (همان: ۱۲۸). به عقیده پارسونز «یک نظام فرهنگی ممکن است با از میان رفتن اشخاصی که میراث‌دار آن هستند، دچار نابودی شود اما فرهنگ [-نه به‌عنوان یک نظام-] همچنان می‌تواند بعد از حاملانش، زنده بماند» (همان: ۱۰۷). زیرا می‌تواند به‌عنوان نهادی فرااجتماعی در نشانه‌ها و سمبول‌های آفریده‌شده و قابل انتقال از جامعه‌ای به جامعه‌ی دیگر، باقی بماند. البته نظریه‌ی پایداری فرهنگی پارسونز پس از فروپاشی اجتماع خاص، به این معنا نیست که نهادهای فرهنگی خلل‌ناپذیر و نقدگریز هستند. نهاد فرهنگی در بستر تاریخی و همراه تاریخ در حرکت است و در صورت فروپاشی جامعه‌ای، به‌صورت نمادهای زبانی -در معنای توانش زبانی سوسوری- باقی می‌مانند که در بستر تاریخی قابلیت فریبی یا کاهش ارجاعی-معنایی دارند. این نمادهای زبانی شده، بنیان‌هایی فکری- عقیدتی هستند که بدون ارجاع به منشأ نخستین و خاستگاه تولیدی‌شان، به حیات خود ادامه می‌دهند و در جامعه‌ی از نو بنا شده دیگری، می‌توانند با زیستی گم‌بود، مبهم و فازی شده تدام و مصداق یابند. یکی از مصادیق ظهور این مفهوم از فرهنگ، در اصطلاح فرهنگ عامه نمود می‌یابد.

فرهنگ عامه، عامیانه یا عامه‌پسند که نام خود را از تعاریف استعلایی از فرهنگ به یادگار دارد، نمودی از استنباط نخبه‌گرایانه، پیش‌رونده و متعالی از فرهنگ و کارکرد آن است. فرهنگ عامه در لغت یعنی فرهنگ مردم، فرهنگی که خود مردم نمی‌سازند، بلکه صنعت‌های فرهنگ‌سازی برایشان می‌سازد و به آنها تلقین می‌کند که این فرهنگ خودشان است. فرهنگ عامه در نقد ادبی اومانیستی عموماً واژه‌ای است با بار منفی جهت اشاره به آثار نازل‌تر یا آثاری که عالما و عامدا برای جلب توجه عامه تولید می‌شود. اخیراً معنایی خنثی‌تر پیدا کرده و به آثاری اطلاق می‌شود که مردم دوست‌شان دارند و با علاقه وافر از آن استفاده می‌کنند (میلنر و براویت، ۱۳۸۷: ۳۳۰). بنابراین یکی از سیاست‌های توجه به مطالعات فرهنگ عامه، می‌تواند تلاش برای «یافتن صدای مردم، تفسیر معنای آن و تقویت اهمیت فرهنگی آن» (هال و دیگران، ۱۳۸۸: ۵۳) باشد که البته این منظر ارزش‌گذارانه به مطالعات فرهنگ عامه، می‌تواند به معنای کنترل توده مردم و جهت‌دهی به امیال و خواست‌های آنان در جهت برآورد منافع صاحبان قدرت و ایدئولوژی حاکم هم باشد. از جمله مهم‌ترین دغدغه‌های مدنیت و تمدن، کنترل و شکل‌دهی نیازهای جنسی با تفکیک سخت‌گیرانه جنسی و تعیین حدود و مرزها و خویشکاری‌های هویت جنسی است.

کیت میلِت^۱ از چهره‌های برجسته فمینیسم در کتاب «سیاست جنسی» براین باور است که «اینکه جنس خودش به طور زیستی تعیین می‌شود مورد قبول است - تفاوت‌های کالبدشناختی بین پسران و دختران وجود دارند - اما مهم طرز تلقی افراد از این تفاوت‌ها است؛ به بیان دیگر نحوه جامعه‌پذیری پسران و دختران با رفتار جنیستی‌ای است که مناسب تلقی می‌شود و نیز با رفتاری است که ارزشمند به حساب می‌آید. در واقع والدین، آموزگاران، و جامعه در کل همگی با پسران و دختران به نحو متفاوتی رفتار می‌کنند و انتظارات متفاوتی از نحوه رفتار آنان دارند (ابوت و والاس، ۱۳۷۶: ۳۱). بازتاب این تفاوت‌ها را علاوه بر رفتارشناسی دو جنس در حوزه خویشکاری‌هایشان می‌توان در زبان نیز ردیابی کرد. جایی که زبان همچون عنصر تأیید و تقویت‌کننده هویت جنسی، همچون نام‌دهی، برچسب زدن و عنوان‌آفرینی در خطاب و مخاطب عمل می‌کند، اغلب جایگاه پسینی و فرودستی زنان نسبت به مردان برجسته می‌شود. حتی زبان جهان کودکانه با غلبه نگرش فرهنگی بزرگسالان به شدت جنسیت‌زده است: «اصولا به دختر بچه‌ها یاد می‌دهند مثل خانم‌های کوچولو حرف بزنند، چون گفتارشان از جهات زیادی مؤدبانه‌تر از گفتار پسرها یا مردان است و دلیلش هم این است که ادب مستلزم قاطعانه حرف زدن است و گفتار زنان طوری طراحی شده که جلوی قاطعانه حرف زدن را بگیرد» (لیکاف، ۱۳۹۹: ۸۱).

باورها بیانگر شیوه زندگی و بایدها و نبایدهای انسانی هستند که در جوامع گذشته و جوامع سنتی به شدت درگیر تفکیک جنستی و نسبت‌دهی مکرر هویتی‌اند؛ زیرا همواره به نظر می‌رسد «اقتدارگراترین نظم‌های اجتماعی آنهایی هستند که می‌کوشند امر اجتماعی را از بی‌نسبتی بزدایند؛ [به همین دلیل] نظم‌های اجتماعی به نام نسبت برپا می‌شوند» (زوپانچیک، ۱۳۹۹: ۵۸).

با بررسی باورهای عامیانه، اغلب می‌توان دریافت باورهایی که مرتبط با دختران و زنان است تنها به موضوعاتی نظیر شوهر کردن یا زاد ولد و کنش و هویتی در نسبت با مردان، می‌پردازد و زن هستی و هویتی مستقل ندارد. او یا دختری در انتظار ازدواج است یا زنی که وظیفه دارد فرزندان به دنیا بیاورد و از فرزندان نگهداری و طبق خواست شوهر به وظایف خود به درستی عمل کند. اینکه زن وجودی مستقل ندارد و تنها از طریق «نسبت» دختر، همسر یا مادر بودن تعریف می‌شود در باورها به صورت امری بدیهی طبیعی‌سازی و مفصل‌بندی می‌شود. اساسا

1. Kate Millett

«هستی‌شناسی سنتی و نیز کیهان‌شناسی‌های سنتی قویا به تفاوت جنسی تکیه داشتند و آن را اصل بنیادگذار و ساختاربخش خویش در نظر می‌گرفتند» (همان: ۷۰). به همین دلیل حتی آگاهی و دانش همواره، در ارتباط با ساختارهای نسبیتی، همچون بازوهای پرتوان هویت‌دهی جنسی عمل می‌کنند و با طبیعی‌سازی به مفاهیم و تعبیر برساخته، مشروعیت می‌بخشند. در فرایند طبیعی‌سازی افرادی که در خانواده و جامعه با یکدیگر تعامل دارند، احساس می‌کنند و باور دارند که چیزها همان‌گونه هستند که باید باشند. «طبیعی‌شدگی، بازنمایی‌های ایدئولوژیک معین را به شکل عقل سلیم متجلی می‌کند و از این طریق آنها را غیرشفاف می‌سازد بدین معنا که آنها را به‌عنوان ایدئولوژی تلقی نمی‌کند» (فرکلاف، ۱۳۸۹: ۵۰).

یکی از ترفندهای ابهام و فازی‌سازی گفتمانی، بدیهی‌شدگی امر غیربدیهی است. فرایندی که «در آن سازه‌های اجتماعی نمادین، به زور تکرار و بازگویی، به طبیعت تبدیل می‌شوند. آنچه «طبیعی» خوانده می‌شود در واقع رسوب گفتمان است و در این منظر، دیالکتیک طبیعت و فرهنگ به دیالکتیک درونی فرهنگ تبدیل می‌شود» (زوپانچیک، ۱۳۹۹: ۷۳). در این مقاله تلاش می‌کنیم با بررسی شگردها و کنش‌های زبانی، اصول ساختاربندی گفتمانی ضرب‌المثل‌ها را واکاوی کنیم. برای این بررسی ابتدا با شرح اصطلاحات اصلی پژوهش، نمودهای آنها را در متن ضرب‌المثل‌ها واکاوی و سپس با تلفیق مؤلفه‌های مهم زبان‌شناسی شناختی، تحلیلی گفتمانی ارائه می‌کنیم. در مجموعه ضرب‌المثل‌های *داستان‌نامه* بهمیناری و فرهنگ بزرگ *ضرب‌المثل‌های فارسی*، آنچه به نظر می‌رسد به‌وفور طبیعی‌سازی شده‌است مجموعاً مواردی همچون «بی‌وفایی و عدم رازداری زنان، حقیر و ناقص عقل بودن آنان، مترصد فرصت بودن برای خودنمایی کردن، ساخته شدن زن تنها برای خدمت در مطبخ، فرزندآوری و بزرگ کردن آنان، لزوم زیبایی ظاهری به‌عنوان امری واجب برای زنان، لزوم زود به خانه بخت فرستادن دختران، نظام طبقاتی و سلسله‌مراتبی درآمد و اقتصاد خانه و جامعه، هویت نسبیتی زن، عوامل خوشایندبودگی برای مردان» و مواردی مرتبط با این عناوین است. موضوعات دسته‌بندی و مطروحه فوق، در مفصل‌بندی زبانی از طریق کنایی، مجازی و استعاری شدن، از وضوح معنایی به سمت ابهام، پیچیدگی و چندمعنایی حرکت می‌کند که در کاربرد روزمره، کنش زبانی صریح را به کنشی غیرصریح و کنایه‌وار و مبهم مبدل می‌سازد و باعث خنثی‌سازی و طبیعی‌شدگی نشانگان جنسیت‌زده می‌شود. این تحلیل گره‌گاهی بین مقولات و مفاهیم حوزه زبان‌شناسی شناختی و تحلیل گفتمان به‌وجود می‌آورد تا بتواند مفهوم

فرهنگی شدن کارکردهای زبانی را نشان دهد. منظور از فرهنگی شدن، باورپذیر بودن، تداوم و استمرار داشتن خودکار و هژمونی شدن ایدئولوژی گفتمان مسلط است.

گزینش و گردآوری ضرب‌المثلها، برمبنای دو کتاب مذکور و استخراج ضرب‌المثل‌هایی با نشانگان صریح یا غیرصریح در ارجاع به زنانگی است. عمده‌ترین پرسش و مسأله تحقیق این است که ضرب‌المثل‌ها به‌عنوان گزین‌گویه و یکی از کاربردی‌ترین شگردهای انتقال غیرمستقیم پیام و معنا، چگونه، فرایند طبیعی‌سازی و جافتادن معنای غیرطبیعی را تسریع می‌کند؟ چگونه می‌توان با تحلیل گفتمانی ضرب‌المثل‌ها، ایدئولوژی‌سازی و تداوم ایدئولوژی خواست‌مذکرنگر را مورد انتقاد و واکاوی قرار داد؟

۲- پیشینه پژوهش

آثار مرتبط با حوزه تحقیق در این مقاله بسیار متعدد و متنوع است و در حوزه جنسیت و زنانگی بررسی‌های زبانی، کلامی، اجتماعی و فرهنگی گوناگونی نوشته شده‌است که اشاره به فهرست طویل این آثار مقصود ما در این مقاله نیست. به همین دلیل در بخش پیشینه از اشارات عام در حوزه مذکور صرف‌نظر کرده، به معرفی نزدیک‌ترین آثار با موضوع مقاله می‌پردازیم: پایان‌نامه عزتی (۱۳۹۵) با عنوان «جنسیت‌گرایی در زبان‌های فارسی، ترکی و گیلکی با نگاهی به زن در ضرب‌المثل‌های این سه گونه زبانی»؛ مقاله آنت و صراحی (۱۳۹۹) با عنوان «مقایسه کلیشه‌های جنسیتی در داستان‌های کودکان گروه سنی «الف» و «ب» از منظر زبان‌شناسی فرهنگی» و نیز مقاله «هم‌سنگ جایگاه زن در ضرب‌المثل‌های امثال و حکم و فرهنگ ضرب‌المثل‌های آکسفورد بر بنیاد دیدگاه‌های روانشناختی آلفرد آدلر و اریک برن» از علی صادق‌منش و دیگران (۱۳۹۶). در این مقاله به این نتیجه می‌رسند که موضوع زن‌ستیزی در هر دو زبان بالاست که می‌توان گفت زن‌ستیزی در پیش‌زمینه فرهنگی ادبی گویشوران رواج دارد. نمونه دیگری از این پژوهش با عنوان «بازنمایی زنان در ضرب‌المثل‌های گیلکی (گونه اشکورات) است. شعبانی و صراحی (۱۳۹۵) در مقاله خود به این نتیجه رسیده‌اند که با وجود اینکه زنان در عرصه‌های مختلف حضور فعالانه و نقش مثبت اساسی داشته‌اند اما فرهنگ‌ها و جوامع گوناگون این حضور و نقش را نادیده گرفته‌اند و با دید منفی به آن نگریسته‌اند. همچنین مقاله‌ای با عنوان «بررسی ویژگی‌های منتسب به زنان در ضرب‌المثل‌های فارسی» از امین‌الرعا و دیگران (۱۳۹۳) به چاپ رسیده‌است که در آن سعی

شده تا جایگاه زن در ضرب‌المثل‌های فارسی نشان داده شود. در این مقاله اعتقاد بر آن است که ایدئولوژی جنسیت‌گرایانه در زبان فارسی به‌طور گسترده در ضرب‌المثل‌ها نمود می‌یابد، بنابراین با بررسی معانی و دلالت‌های اجتماعی و روان‌شناختی می‌توان به دیدگاه‌های موجود دربارهٔ زن پی برد و ویژگی‌های منتسب به وی را از نظر جنسیتی در نقش‌های مختلف بررسی کرد. همچنین از مقالات قدیمی‌تر می‌توان به این موارد اشاره کرد: محسنی و دیگران (۱۳۹۲)؛ معصومی و رحیمی‌نژاد (۱۳۹۱) و محمدحسین‌زاده و بصیری (۱۳۸۸). تفاوت مقاله حاضر با پژوهش‌های انجام‌شده در رویکرد و توضیح فرایند طبیعی‌سازی و تداوم کاربرد ضرب‌المثل‌های جنسیت‌زده در فرهنگ و بازتولید مداوم آن در متون ادبی است.

۳- اصطلاحات حوزه بررسی

در بخش بحث و نظر با برقرار کردن ارتباط بین چند اصطلاح مهم حوزهٔ زبان‌شناسی و تحلیل گفتمان برآنیم تا نشان دهیم فرایند دریافت معنا در ضرب‌المثل‌ها و پذیرفتاری جمعی و طبیعی‌سازی شدن آن چگونه اتفاق می‌افتد. پیش از هر چیز لازم است چند اصطلاح مهم را بررسی و مرور کنیم.

۳-۱- طبیعی‌سازی^۱: فرایندی گفتمانی است که چون رخدادی در زبان محقق می‌شود و عمدتاً در ذیل بررسی‌های ایدئولوژیکی تحلیل گفتمان مطرح است. از آنجایی که ایدئولوژی همواره در سطوح مختلف زبان، کنش زبانی و لایه‌های معنایی آن نهفته است گاه عملکرد و حضورش چنان نامحسوس یا بدیهی می‌نماید که وضعیت باورداشتی و اجبار آن را به وضوح نشان نمی‌دهد. طبیعی‌سازی زمانی اتفاق می‌افتد که افراد براساس عقل سلیم حس کنند همه‌چیز همان‌گونه‌ای هست که باید باشد. زبان و ایدئولوژی‌ها همسو با قدرت حاکم همواره با پنهان کردن تحریف‌ها، حذف‌ها، سکوت‌ها، حاشیه‌رانی و ... سعی در طبیعی‌سازی دارند. چنین فرایندی در گفتمان‌ها شکل می‌گیرد. و قابل تأمل‌تر آنکه «طبیعی‌شدگی و عدم شفافیت ایدئولوژی‌ها از خصایص مهم گفتمان است» (فرکلاف، ۱۳۸۹: ۵۰). بنابراین طبیعی‌سازی به دلیل عدم شفافیت زبان می‌تواند در فرایند ابهام‌سازی و چندمعنایی شدن محقق شود.

۳-۱-۱- ابهام^۲: منظور از ابهام در زبان‌شناسی فرایندی است که منجر به تأخیر یا اختلال در دریافت معنا یا غیرصریح و غیرشفاف کردن دلالت معنایی می‌شود. ابهام می‌تواند سویه‌های

1. naturalization
2. vagueness

مختلفی داشته باشد یعنی یا از جانب تولیدکننده پیام و معنا ایجاد شود؛ یا اینکه در گیرنده به دلیل عدم برقراری ارتباط گفتمانی ایجاد می‌شود؛ یا در کاربرت و کاربرد روزمره زبان، تکثر معنایی و چندلایگی باعث بروز ابهام می‌شود. در نمونه اخیر، کاربرد روزمره زبان، عدم تناسب مقولات مفهوم‌سازی شده را که می‌تواند نوعی ابهام در خود داشته باشد، خنثی می‌کند و ابهام آن را که می‌تواند «بر تخفیف^۱، حسن تعبیر^۲ و به صورت غیرمستقیم بر انکار دلالت داشته باشد» (وندایک، ۱۳۹۴: ۷۴)، نادیده گرفته، به معنای متمرکز یا کد و نمادشده تبدیل می‌سازد. در فرایند کد یا نمادسازی، در هم‌نشینی واحدهای زبانی، گاه چنان وفاق عادی‌سازی صورت می‌گیرد که آن هم‌نشینی نحوی و معنایی را به «عبارات جافتاده»^۳، تبدیل می‌کند. «یکی از معانی تلویحی گفتمانی استفاده از عبارات جافتاده این است که آنها در مقام مباحثه‌های استاندارد، نیازی به تعریف ندارند؛ بلکه همچون معیار اصلی در مباحثه به کار می‌روند» (همان: ۷۵). این وضعیت می‌تواند همچون فرایند طرح‌وارگی در زبان‌شناسی شناختی عمل کند و ضرب‌المثل‌ها هم چنین کارکردی می‌یابند.

۳-۲-۱- شگردهای زبانی-بیانی: از مهم‌ترین شگردهای بیانی-بلاغی تولید معنای افزون، چندمعنایی، توسع معنایی که در نهایت به پیچیدگی و ابهام معنایی منجر می‌شوند می‌توان به کنایه، مجاز و استعاره اشاره کرد. این سه شگرد بیانی-بلاغی گزاره‌های صریح را به گزاره‌های غیرشفاف برای درک و تولید معنای مازاد تبدیل می‌کند. اگرچه در متون ادبی به این شگردها، از نظر زیبایی‌شناسی ذوق و لذت توجه می‌شود اما در زبان‌شناسی چه رویکرد ساخت‌گرا چه نقش‌گرا تا نوع شناختی آن، رخدادهایی زبانی هستند که با تکیه بر مفاهیم بین‌الذهانی عمل می‌کنند. این رخدادها همچون کدهایی هستند که فعال شدن آنها در حوزه مفهوم‌های مفصل‌بندی شده یا آنچه امثال لیکاف و جانسون گفته‌اند «نگاشت‌ها»، صورت می‌گیرد. نظام‌مندی استعاری براساس برجسته‌سازی و حاشیه‌رانی، آن‌گونه است که امکان درک بُعدی از یک مفهوم در چارچوب مفهومی دیگر را فراهم می‌سازد و ضرورتاً ابعاد دیگر آن مفهوم را پنهان می‌سازد. یک مفهوم استعاری هم‌زمان با فراهم ساختن امکان تمرکز بر یک جنبه از یک مفهوم، می‌تواند ما را از تمرکز بر جنبه‌های دیگر مفهوم که با آن استعاره ناسازگارند بازدارد (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۴: ۲۳). اگرچه فرایند استعاری شدن، عمدتاً

1. mitigation
2. euphemism
3. Topoi

هم‌نشینی امور انتزاعی و ملموس است اما گاه آنچه به‌عنوان حوزه مفهومی امر ملموس به حوزه امر انتزاعی افزوده می‌شود، وضعیت امر انتزاعی را آشفته و کدسازی‌شده برای تحقق نیات گفتمانی یا ایدئولوژیکی می‌کند.

۳-۱-۳ - برساخت‌گرایی اجتماعی^۱: برای نشان دادن آنچه طبیعی‌سازی شده می‌توان از روش بررسی در برساخت‌گرایی اجتماعی بهره برد. «پیش‌فرض‌های برساخت‌گرایی اجتماعی عبارت‌اند از: انتقاد از دانش بدیهی‌انگاشته‌شده و اینکه دانش ما از جهان بازتاب واقعیت در جهان خارج نیست بلکه محصول گفتمان است. نکته دیگر آنکه افراد در جوامع مختلف، موجوداتی تاریخی و فرهنگی هستند پس درک آنها از جهان درکی تاریخی و فرهنگی و در عین حال تصادفی است. می‌توانستیم جهان‌بینی و هویت‌های دیگری داشته باشیم. ضمن اینکه این هویت‌ها و جهان‌بینی‌ها می‌توانند تغییر کنند. دیگر آنکه هر شناختی منجر به کنش خاصی خواهد شد. واقعیت این است که معنا از طریق جهان اجتماعی ساخته می‌شود و از طریق زبان منتقل می‌گردد» (محمدی‌اصل، ۱۳۹۶: ۸۹). آنچه در تحلیل گفتمان با عنوان «طبیعی‌سازی»، تعریف می‌شود ارتباط مستقیمی با مفهوم بیشتر اجتماعی «هژمونی» دارد. ایدئولوژی از طریق طبیعی‌سازی و درست و جهان‌شمول جلوه دادن مفاهیم و هنجارهای طبقه حاکم به سلطه گفتمانی گروهی خاص مشروعیت می‌بخشد. آنتونیو گرامشی با درآمیختن رهیافت‌هایی که فرهنگ را شیوه‌ای برای اعمال سلطه یا ابزاری برای رهایی می‌دانستند، نظریه هژمونی را پی‌ریزی کرد. در این نظریه وی میان قدرت عریان مادی و شیوه‌های القایی رضایت، به‌عنوان دو شکل متفاوت از بازتولید و ثبات اجتماعی تمایز قائل می‌شود. او اعتقاد دارد که جامعه بورژوازی از فرهنگ برای القای رضایت استفاده می‌کند (نک. مکاریک، ۱۳۸۸: ۴۰۸). از آنجاکه می‌توان زبان را هم محصول فرهنگ و هم فرهنگ‌ساز تلقی کرد می‌توان بین هژمونی و ایدئولوژی نیز تفاوت قایل شد. هژمونی فقط در فرایندهای کارکردی زبانی بروز نمی‌کند و می‌تواند حوزه فراگیرتر کنش اجتماعی اعم از اخلاقیات و روابط انسانی را نیز شامل شود به همین دلیل باید آن را از ایدئولوژی متمایز دانست (نک. همان: ۴۶۷). به همین دلیل گفتمان مسلط می‌تواند ایدئولوژی مورد نظر خود را - که هم به آن مشروعیت می‌بخشد هم باعث اقتدار و تداوم آن می‌شود - به شیوه‌ای هژمونیک در جامعه به‌صورت پذیرفتار جمعی انکارنشده و تخطئه‌شان دهد. «معمولا می‌توان در نهادی

1. social constructionism

اجتماعی یک صورت‌بندی گفتمانی-ایدئولوژیکی «مسلط» و یک یا چند صورت‌بندی گفتمانی-ایدئولوژیکی «تحت سلطه» تشخیص داد. [...] هنگامی که سلطه یک صورت‌بندی گفتمانی-ایدئولوژیکی، در زمینه تمام مقاصد و اهدافش، با چالش روبه‌رو نشود هنجارهای صورت‌بندی ایدئولوژیکی-گفتمانی به اوج طبیعی‌شدگی و ابهام می‌رسند و امکان دارد به‌عنوان هنجارهای خود آن نهاد در نظر گرفته شود» (فرکلاف، ۱۳۸۹: ۴۸ و ۴۹).

۴- تحلیل داده‌ها

۴-۱- کارکردهای زبانی-بیانی

در بررسی کارکردهای زبانی-بیانی، به ویژگی کنش‌های کنایی، مجازی و استعاری به‌عنوان یک ویژگی مهم راهبردی برای اهداف گفتمان توجه کرده‌ایم. براین اساس، در بستر گفتمان مردسالارانه کاربرد و روایی ضرب‌المثل‌های جنسیت‌زده، برای رسیدن به راهبردهایی چون راهبرد محمولی^۱، بسیار مورد توجه است. با ارجاع به نظر وداک و ویسیگل، «محمول به لحاظ زبان‌شناختی نتیجه تخصیص ویژگی‌ها به افراد، اشیا، رخدادها، اعمال و پدیده‌های اجتماعی است. محمول‌ها، افراد، اشیا، رخدادها، فرایندها و وضعیت‌های امور را بر حسب کیفیت، کمیت، مکان، زمان و غیره الگوسازی می‌کنند» (به نقل از هارت، ۱۳۹۸: ۱۱۷ و ۱۱۸). در ضرب‌المثل‌ها طی فرایندهای کنایی و مجازی و استعاری، معناهای مازاد به‌صورت دسته‌بندی‌های کیفی، کمی، زمانی-مکانی برای زنان الگوسازی می‌شود؛ مثلاً مفاهیمی چون زشت/زیبا یا پیر/جوان بودن به‌صورت توصیف‌های کیفی در اصل مجاورت یا جانشینی برای شکل‌دهی هویت زنانه الزام‌آور می‌شوند. مفاهیمی چون شیء‌پنداری زنان یا در ردیف اموال و اشیا قراردادن آنان و جزء مایملک مرد بودن از حیث کمی و مفاهیمی چون خانه‌داری، محدود کردن زن با وظایف خانه‌داری یا همسر‌داری از حیث مکانی-زمانی، الگوسازی و به‌عنوان پیش‌فرض‌های اولیه در مورد جنسیت زن در بستر جامعه و فرهنگ، طبیعی‌سازی شده‌اند. «همچنین تولیدکنندگان [گفتمان مردانه] با هدف رسیدن به تأثیرات عاطفی در راهبردهای محمولی تمایل دارند که افراد خارج از گروه را مرتبط با «مقوله‌های»^۲ خاص و رایج نشان دهند» (همان: ۱۱۸)، و بدین ترتیب، مفاهیم، فرازمان و فرامکان را به همه اقشار جامعه زنانه تسری و تعمیم دهند.

1. predication
2. topos

۴-۱-۱- کاربردهای کنایی

کنایه در مفهوم گفتار غیرمستقیم و پوشیده‌گویی است. همچنین باید توجه داشت که کاربرد ضرب‌المثل در گفتار روزمره، نوعی هم‌نشینی معنایی است که گوینده به جای صراحت و وضوح بیان ترجیح می‌دهد از عباراتی «کدشده» برای به تعویق انداختن معنای صریح، استفاده کند. در این نمونه‌ها مجموعه نشانه‌ها برپایه رمز و کدشدگی سامان یافته‌اند، رمز می‌تواند در یک یا چند نشانه وجود داشته باشد. در ضرب‌المثل‌های مدنظر، از واژه زن و هم‌بسته‌های معنایی به‌عنوان نقطه حرکت، به‌صورت رمزگان‌هایی گسترده برای تحقیر و طبیعی‌سازی این نوع تحقیر و درنهایت جنسیت‌زدگی استفاده می‌شود. همچنین فرایند کاربرد کنایی، همواره منجر به تولید معناهای مازاد و مفاهیم ارزش‌گذارانه‌ای می‌گردد که به‌عنوان بازبسته‌معنایی جنسیت بر مفهوم بیولوژیکی آن، بدون مصداقیابی و ارجاع در این مفهوم، می‌افزاید.

۱- مثل گاو ننه‌حسن (ف: ۵۴۴)^(۱): کنایه از شخص نادان. ۲- خاله خاک‌انداز (ف: ۸۵۳): کنایه از شخص فضول. ۳- جلو خواهر، پشت سر کافر (ف: ۷۴۷) و تو رفیق منی یا رفیق خاله‌خرسه (ف: ۱۰۸۵): کنایه از شخص منافق و دورو. ۴- بعد از هرگز خاله‌نرگس (ف: ۵۳۳): کنایه از شخص منفعل و کم‌کار. ۵- با این سر و چادر به قیصریه هم می‌رود (ف: ۴۴۸): کنایه از شخص انگشت‌نما و نادانی که در انظار عمومی ظاهر می‌شود. ۶- این را که ننه‌خان شله‌پز/ ننه‌قمر/ آجی‌سکینه هم بلد است (ف: ۴۳۵): کنایه از آدم ساده‌انگار و ناوارد. ۷- این زائو را پسرزا نمی‌بینم (ف: ۴۳۶): کنایه از کسی که از عهده انجام کار مهمی بر نمی‌آید. ۸- انگار آبستن پابه‌ماه است (ف: ۴۰۸): کنایه از آدم کند و آهسته. ۹- آشوب شد برای مریم خوب شد (ف: ۲۲۱): کنایه از آدم فرصت‌طلب. ۱۰- مثل خاله‌زنک‌ها (ف: ۱۶۱۲): کنایه از آدم فرومایه و فضول. ۱۱- خاله‌شرف گاهی این طرف، گاهی آن طرف (ف: ۸۵۲): کنایه از آدم هرجایی و بیقرار. ۱۲- دختر الله‌یار خبر ببر خبر بیار (ف: ۹۴۸): کنایه از آدم خبرچین.

نمونه‌های ذکرشده معمولاً و به‌طور کلی و تعریضی در محاورات روزمره افراد، هم درمورد مردان و هم درمورد زنان به‌کار می‌روند. اما وجود واژه‌هایی (نشانه‌هایی) مانند ننه، خاله، عمه، نرگس، زهرا، زائو، زاییدن، آبستن و نشانه‌هایی از این قبیل، منفی‌سازی چنین کنایه‌هایی را در جهت تحقیر زنان تقویت و طبیعی‌سازی می‌کند. نکته این است که اصل مجاورت در چنین زنجیره کلامی، تأکید بر جنسیت را کمرنگ کرده‌است و کاربرد روزمره این عبارات چه آگاه و چه ناخودآگاه به این طبیعی‌سازی کمک می‌کند و سبب تداوم این

جنسیت‌زدگی در زبان و فرهنگ می‌گردد. به نمونه‌های ۱ تا ۱۲ اگر دقت شود، در برخی موارد، اصل همجواری فقط در رایه مفهوم کلی کنایه به کار نرفته بلکه باعث بار ارزشی منفی و مخدوش شدن نشانگان مرتبط با جنسیت زنانه هم شده است. مثلاً مجاورت گاو و ننه، خاله و خاک‌انداز، خواهر و کافر، خاله و خرسه و آشوب و مریم، علاوه بر بار منفی، کلیت عبارات کنایی، به‌عنوان هم‌بسته‌های معنایی، جنسیت را به‌صورتی منفی رایه و جلوه می‌دهد. در نمونه (۴)، حذف ساختاری در بافت عبارت، ابهامی ایجاد می‌کند که شنونده برای درک پیام مجبور می‌شود با کنار هم گذاشتن واژه «هرگز» و «نرگس»، به معنای تعویق‌افتاده دست یابد. معنای اصلی عبارت چنین است: خاله‌نرگس هرگز کاری نمی‌کند. سجع متوازن نرگس و هرگز، با ایجاد موسیقی، شنونده را از بار معنایی جنسیتی واژه نرگس به وزن و آهنگ آن معطوف و حتی تأکید واژه خاله را خنثی می‌کند. برخلاف این، در نمونه (۱۲) اگرچه الله‌یار و بیار سجع دارند اما واژه دختر در کنار الله‌یار، بارمعنایی را از واژه مردانه الله‌یار، به دختر منتقل می‌کند و نشان می‌دهد واژه الله‌یار صرفاً برای موزون کردن به کار رفته است. در نمونه (۶)، حذف ساختاری درهم‌آبی واژه‌هایی که به جنسیت زنانه اشاره دارند جبران می‌شود: منظور اشاره به «کار» است که اصلی مردانه تلقی می‌شود و آنکه نتواند «کار مردانه» انجام دهد، ناوارد و نابلد است. در چنین مواردی مازاد معنا که در تعریض مدنظر است جایگاه زن را به‌صورت پست و تحقیرشده بازنمایی می‌کند و در کاربرد کنایی و تعریض، این ابهام را ایجاد می‌کند که نشانگان زنانه ضرب‌المثل به جنس زن ارجاع ندارد؛ اما مازاد معنا در چنین کارکردهایی عمدتاً به‌عنوان هم‌بسته‌های معنایی و ارجاع مفهومی به واژه زن افزوده می‌شود و هویتی برساختی از آن می‌سازد.

۴-۱-۲- مجاز

مجاز در زبان‌شناسی براساس حذف در محور هم‌نشینی کلام شکل می‌گیرد. مجاز معمولاً در بررسی زیبایی‌شناسی ادبی و نیز در زبان‌شناسی شناختی، استعاره را نیز دربرمی‌گیرد و از جهت ابهام معنا و غیرصریح بودن نیز همچون کنایه عمل می‌کند. با این‌همه سازوکار زبانی مجاز از استعاره و کنایه متمایز است. «در زبان‌شناسی شناختی تفاوت استعاره و مجاز با توجه به این موضوع مورد بررسی قرار می‌گیرد که در مجاز، محمل و مقصد هر دو به یک حوزه شناختی تعلق دارند در صورتی که در استعاره، حوزه شناختی مبدأ و حوزه شناختی مقصد متمایزند» (افراشی، ۱۳۹۷: ۱۰۴ نیز نک. بارسلونا، ۱۳۹۰ الف: ۵۱). در بررسی این بخش، مجاز را در عبارات نشان نمی‌دهیم بلکه از فرایند مجازشدن در ضرب‌المثل‌ها بحث می‌کنیم. فرایندی

که طی آن در اثر اصل مجاورت و هم‌نشینی عناصر نامرتب، تقلیل، حذف، جای‌گشت معنایی و یکسان‌شدگی محمل و مقصد حاصل می‌شود و در اثر مجاورت و هم‌نشینی عناصر مرتبط، حوزه‌های معنایی در هم ادغام و به جای هم مصرف می‌شوند. این شگرد همراه فرایندهای زبانی مهم مجاز مثل حذف، اغراق و ابهام (نک. افراشی، ۱۳۹۷: ۱۰۷ و ۱۰۸)، عملکرد طبیعی‌سازی را تسهیل می‌کند و همچون نمونه خود مجاز یا به تعبیر صفوی، «مجاز واژگانی‌شده» (نک. ۱۳۹۶: ۵۰ و ۵۱) نیز عمل می‌کند. مانند کاربرد واژه «منزل» در اشاره به زن، با عملکرد هم‌نشینی و مجاورت که به‌صورت مجاز عمل می‌کند: «منزل امروز همراه من نیامده‌است» به جای [زن که همواره در] منزل [است]، همراه من نیامده‌است.

۱۳- از زن سلیطه، دیوار شکسته/ لوک (گاو) مست / / سگ هار/ سگ بی‌قلاده/ سیلاب/ گاو زنده/ باید

ترسید (یا به‌صورت از زن زبان‌دار/ زن جسور و بی‌ادب باید ترسید) (د: ۱۰۹).

در نمونه (۱۳) که به‌صورت‌های مختلف ذکر می‌شود همان‌طور که پیداست زن در همجواری با واژه سلیطه، برجستگی معنایی منفی می‌یابد و سپس در مجاورت مقصدهایی چون «دیوار شکسته»، «لوک (گاو) مست»، «سگ هار»، «سیلاب»، «گاو زنده»، محملی برای هم‌معناشدن با این عبارات می‌شود و ترس از زن در کنار موارد دیگر بزرگ‌نمایی و طبیعی می‌شود به گونه‌ای که یک عبارت می‌تواند عبارت دیگر را به‌صورت موازی در محور هم‌نشینی به ذهن مخاطب متبادر کند.

۱۴- سه چیز وفا ندارد، زن، دندان و اسب (ف: ۱۲۲۲).

در نمونه فوق، مفهوم «عدم وفاداری» با واژه زن، دندان و اسب هم‌نشین شده‌است. از سویی دیگر هم‌نشینی زن، دندان و اسب، زن را در ردیف معنایی و ارزش معنایی آنها به‌عنوان «اموال مرد»، قرار می‌دهد. از آنجاکه از دست دادن دندان و اسب طبیعی به نظر می‌رسد، ناپایداری زن در مجاورت آنها، معطوف به کنش ذاتی و طبیعی زن می‌شود. همچنین مفهوم زن را از فاعلیت و کنشگری، به جایگاه کنش‌پذیری و انفعالی تقلیل می‌دهد.

۱۵- رها کن زن زشت ناسازگار (ف: ۱۱۰).

هم‌نشینی واژگان «زن زشت» و «ناسازگار» سبب ایجاد مفهومی فرهنگی از زن شده‌است که با مبتداسازی فعل رها کردن بر لزوم جدایی از چنین زنی تأکید می‌شود. زن زشت ناسازگار از نظر فرهنگی دلالت بر زنی دارد که از هنجارهای معمول و ایدئولوژی حاکم بر جامعه عبور می‌کند و لزوماً به معنای زشتی ظاهری نیست. «زن حکم رودخانه را دارد تا آرامه خوشگله وقتی ناآرامه بدگل‌تر از او پیدا نمی‌شه» (ف: ۱۱۳۶). براساس نمونه اخیر، زن زشت ناسازگار به‌صورت فتنه و شر مفهوم‌سازی می‌شود. براساس دیدگاه

دستورشناختی نمادسازی از فرایند رها کردن به گونه‌ای است که مرد نقطه متحرک و کنش‌مند و زن نقطه ثابت و غیرکنش‌مند فرایند، بازنمایی شده‌اند.

۱۶- جوهر مردی نداری چون زنان در خانه باش (ف: ۷۵۸).

هم‌نشینی «جوهر» و «مردی»، «خانه» و «زنان» در این نمونه دلالت بر جایگاه سلسله‌مراتبی مرد و زن دارد. در این تقابل، جوهر و اصلیت به مردان و فرع بودن به زنان ارجاع داده شده و زنانگی معادل خانه‌نشینی بازنمایی شده‌است. این ضرب‌المثل تحقیر مردان را در نمود منفی‌سازی جایگاه زنان برجسته‌سازی می‌کند. با توجه به دیدگاه فلسفی-حکمی تقابل ارزشی بین جوهر و عرض که در این نمونه دیده می‌شود تقبیح مرد در نبود جوهر، او را در ردیف زن قرار می‌دهد. در این نمونه با حذف کنش «در میدان بودن»، معنای تقابلی «در خانه بودن»، جایگزین آن می‌شود.

آن‌گونه که لیکاف و جانسون می‌گویند: «مفاهیم مجازی، همانند استعاره‌ها، نه‌تنها ساختار زبان که ساختار اندیشه، نگرش و عملکرد ما را نیز مشخص می‌سازند» (۱۳۹۴: ۷۱)، اگر به شیوه عملکرد مجاز به‌عنوان فرایندی زبانی و کاربردی روزمره در موارد بررسی‌شده توجه کنیم، متوجه خواهیم شد که این شگرد روزمره و به‌ظاهر خنثای زبانی، می‌تواند براساس عملکرد ذهنی‌شدگی به‌طور ناخودآگاه در فهم و ادراک نمونه‌های دیگر زبانی عمل نماید و محتوای ذهنی حاصل این عملکرد را بر این صورت‌های زبانی فراقنتی کند و به این ترتیب «نمادسازی فرهنگی یا دینی» تقویت می‌شود (نک. همان: ۷۲). زن به‌عنوان نمادهایی برای خانه‌داری، در خانه بودن، بیرونی نبودن، بی‌وفایی، عدم رازداری و غیره به شیوه هم‌نشینی و مجاورت، طبیعی سازی می‌شود.

۴- ۱- ۳- استعاره

شگرد بیانی- بلاغی استعاره، همچون کنایه و مجاز است. در این بخش از بررسی ساحت زبانی، بافت استعاری ضرب‌المثل‌ها و واژگان در محور جانشینی تجزیه و تحلیل می‌شوند اما منظور از استعاره تنها استعاره‌های زبانی نیستند و تأکید بر ارتباط استعاره، گشتار جانشینی و شناخت مدنظر است. با نگاهی به کارکرد مهم شناختی استعاره از نظر لیکاف و جانسون تا برسولونا می‌توان بر اهمیت کنش استعاری در ضرب‌المثل‌ها و فرایند طبیعی‌سازی پی برد: «هم استعاره و هم مجاز، گونه‌های اساسی الگوهای شناختی‌اند؛ انگیزش آنها وابسته به تجربه‌هاست و هر دو را می‌توان بنابر مقتضیات کاربردی به‌کار گرفت. ویژگی آنها به مثابه الگو، همچنین تغییرناپذیری‌شان را به‌عنوان ابزار شناختی در دسترس افراد، تحت‌الشعاع قرار

می‌دهد: استعاره‌ها و مجازهای مفهومی اجزای تغییرناپذیر نظام مقوله‌بندی افراد تلقی می‌شوند» (بارسلونا، ۱۳۹۰: ب: ۱۵). بنابراین کارکرد استعاری می‌تواند علاوه بر مقوله‌بندی مفاهیم شناختی، آنها را همچون کدهای قراردادی پذیرفته و تأییدشده نیز به کار ببرد؛ این ویژگی در امر ادراک ذهنی امور و تجربیات روزمره، به تسریع عمل درک بدون تأمل برانگیزی اجباری ذهن در تولید معنا می‌انجامد. در واقع ذهن به‌طور مکانیکی و بدون درگیری یا تلاش برای خلق معنا، مفهوم مقوله‌بندی را درک و از همه مهم‌تر باور می‌کند و می‌پذیرد. پونترتو با بررسی نقش انسجام‌دهنده استعاره شناختی در گفتمان و مکالمه، به این نتیجه می‌رسد که استعاره شناختی از طریق تسهیل ذخیره‌سازی و بازیابی اطلاعات حین پردازش گفتمان، نقش مهمی در حافظه بازی می‌کند (۱۳۹۰: ۳۳۷). در این شیوه، انتقال مفاهیم به سرعت انجام می‌شود و شنونده همسویی بیشتری با گوینده می‌یابد؛ زیرا به جای تلاش برای درک معنا یا تولید معنا، مفاهیم دسته‌بندی و کدگذاری شده از پیش، در اختیار او قرار می‌گیرد. همان‌طور که وندایک (۱۳۹۴: ۳۴) در تحلیل سازوکار ذهنی گفتمان توضیح می‌دهد، بازنمایی اپیزودیک ما از رخدادهایی که روزانه در آنها شرکت می‌کنیم، الگوهای ذهنی را می‌سازند (نیز نک. همو، ۱۴۰۰: ۸، ۲۰-۲۲)، این الگوهای ذهنی علاوه بر معنای گذشته در ضرب‌المثل، کنش استعاری ضرب‌المثل را نیز شامل می‌شود و به همین دلیل است که ما در گفتار روزمره به جای خلق معانی جدید یا به‌کاربردن عبارات متفاوت برای انتقال معنا، پیام و مفاهیم مدنظرمان، ترجیح می‌دهیم از ضرب‌المثل‌ها استفاده کنیم. ویژگی اقناعی ضرب‌المثل هم از چنین کارکردی نشأت می‌گیرد.

۱۷- زن باید سرپوش داشته باشد (ف: ۱۱۳۱).

در این نمونه «سرپوش» استعاره از مرد یا همسر زن است. در ضرب‌المثل‌ها، اغلب مردان در نقش نگهدارنده بازنمایی می‌شوند مثل «زن بی‌شوهر دیگ بی‌سرپوش» (ف: ۱۱۳۵). «زن را شوهر دارد و پنیر را خیک» (ف: ۱۱۳۹). در این نمونه‌ها زنان در رسته مقولاتی مفهوم‌سازی می‌شوند که نیاز به «نگهدارنده/محافظ» دارند. ارجاع زن به موارد یادشده سبب باورپذیری نیاز و وابستگی زنان به همسر و فاسد شدن آنان در صورت عدم وابستگی به مرد می‌گردد و این مفهوم را مقوله‌بندی و طبیعی‌سازی می‌کند که زن نمی‌تواند و نباید تنها و مستقل باشد. در این نمونه‌ها شوهر نقش نگهدارنده را دارد و همان‌گونه که سرپوش و خیک مانع فساد غذا یا پنیر می‌شود وجود شوهر نیز به‌عنوان مانع فساد و تباهی زن بازنمایی می‌شود.

۱۸- رئیس خروسی که مرغ باشد، جای خروس معلوم است که کجا باشد (ف: ۱۰۷۱).

در این نمونه «رئیس خروس» استعاره از «همسر مرد» است. واژه رئیس، خروس را در تقابل با «مرغ» که استعاره از «زن» است در جایگاهی پایین‌تر بازنمایی می‌کند. به این ترتیب باور غالب و هژمونیک مرد در جایگاه ریاست و سلطه بر زن، به ظاهر به جایگاه دیگری/زیردست بودن مرد تغییر می‌کند که با پرسش «معلوم است کجا باشد» مفهوم مردسالاری را چون ارزشی مثبت بازنمایی می‌کند و باور برتری جنس مرد بر زن، طبیعی‌سازی و به صورت امری بدیهی بازنمایی می‌شود. نمونه‌های مشابه نیز چنین هستند مثل: در خانه‌ای که گربه نباشد، موش کدخداست (ف: ۹۶۴) و در خانه‌ای که خروس نباشد مرغ سالار است (ف: ۹۶۴). همچنین ارجاع این نمونه‌ها به نمونه ۱۹ می‌تواند در همان فرایند مقوله‌بندی، درک و به الگویی ذهنی تبدیل شود. به همین دلیل کاربست نمونه‌های اخیر می‌تواند بدون انگیختگی ذهنی نسبت به مفهوم جنسیت‌زده‌اش، به صورتی طبیعی و بدیهی برای انتقاد از مردان به کار گرفته شود.

۱۹- روبه ماده شیر نگرود (ف: ۱۰۹۱).

به نظر می‌رسد «روبه ماده» استعاره از زن و «شیر» استعاره از مرد براساس نمونه مشابه: «حیله کار زن است و روباه» (ف: ۸۴۴) باشد. روباه در باورهای عامیانه موجودی حیله‌گر بازنمایی می‌شود که با وجود زرنگی و حیله‌گری از نظر هیبت و تأثیرگذاری، توانایی برابری با شیر را ندارد. واژه شیر به تنهایی در فرهنگ ایرانی، نمود جنس مرد است و در این سلسله‌مراتب، نر بودن شیر و ماده بودن روباه با نظر به جایگاه فرادستی شیر نسبت به روباه، به گونه‌ای تلویحی کفه این تقابل را به سمت ارزشمندی شیر (جنس نر) سنگین‌تر می‌کند. چنین تلویحی، استعاری است و هم‌بسته‌های معنایی مانند شیر/ شجاعت/ مردانگی/ کنشمندی را در یک ردیف قرار می‌دهد. بنابراین واژه شیر حتی بدون نشانگان جنسیتی کاربرد معناشناسانه جنسیتی می‌یابد. در این نمونه شیر کنشمند و روباه با تأثیرگذاری از طریق حیله (فراهم نمودن موقعیت کنش در جایگاه ممنوعیت کنش) بازنمایی می‌شود. از این مرحله به بعد مفهوم شناختی حیله و زن یگانه می‌شوند و در کاربرد استعاری روباه در تقابل با دامنه کنش، شیر به صورت سلطان جنگل، تأثیرگذار، نافذ و کنشمند به مرد و روباه به صورت محدود در کنش «فریب و فریبندگی» به زن ارجاع داده می‌شود.

۲۰- انسان هزار تومن خرج کند و زن عاقل ببرد (ف: ۴۰۷).

مفهوم استعاری این ضرب‌المثل با توجه به افعال «خرج کند» و «ببرد» در کالاشدگی زن و قابل خرید و فروش بودن وی است. هزار تومن کنایه از خرج بیشتر و زن عاقل استعاره از سود بهتر است. مانند ضرب‌المثل «هرچقدر پول بدهی همان قدر آش می‌خوری» (د: ۶۰۲)، مفهوم این ضرب‌المثل در خوانش استعاری از چنین نمونه‌هایی شکل می‌گیرد و مقوله‌بندی می‌شود. مفهوم زن عاقل نه در تعریف زن بلکه با ویژگی آبرونیکی، در تحقیر و طعنه به جنسیت زن است.

۲۱- در خانه‌ای که سوزن و جهره نباشد آن خانه ویرانه است (ف: ۹۶۴).

در این نمونه «سوزن و جهره»، اگرچه نشانگان جنسیتی ندارند اما به زن و زنانگی ارجاع دارند و استعاره‌ای از زن هستند و مفهوم‌های متعددی مثل خانه‌داری، همسرداری، کنشمندی محدود و جنسیتی، تقسیم کار بیرون و خانه، رتبه‌بندی فرادستی و فرودستی، ارزش اقتصادی کار و تولید و ... را مقوله‌بندی می‌کنند. همچنین نمونه ذیل در برداشت استعاری و مقوله‌بندی مفاهیم ذکر شده، مانند نمونه ۲۱ عمل می‌کند: «در خانه‌ای که زن نباشد روشنایی نیست» (ف: ۹۶۴). «روشنایی» اگرچه مفهومی ارزشمند و با بار ارزشی مثبت است اما در عملکرد مقوله‌بندی الگوهای ذهن، مثل نمونه ۲۱ است.

۲۲- پدرم زن گرفت دعوا را خرید (ف: ۶۲۷).

واژه «دعوا» در محور جانشینی، جانشین واژه «همسر چندم» شده و به زن پدر (نامادری) ارجاع داده شده است. افعال «گرفتن» و «خریدن» نیز جنسیت‌زدگی را در جهت تحقیر زن طبیعی‌سازی می‌کنند. به این معنا که زن همچون کالایی قابل خرید و فروش مفهوم‌سازی شده است که از خود اختیاری ندارد. همچنین مفاهیم فتنه‌گری و آشوب نیز در این نمونه به‌عنوان ویژگی ذاتی او بازنمایی می‌شود. نمونه مشابه برای تطبیق الگوی ذهنی: «هرجا که زن است فتنه آن جاست» (ف: ۱۸۴۹).

۴-۲- کارکردهای گفتمانی

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های زبان، کارکرد ارتباطی آن است. کارکردی که با توجه به آن، سمت-وسوی مطالعات زبان‌شناختی از ساخت و معنا متوجه نقش و عملکرد زبان می‌شود تاجایی که حتی ساخت و معنا، تحت تأثیر عملکرد ارتباطی سنجیده و بررسی می‌شود. از این حیث «پرکتیس‌های گفتمانی - که متون را آنها تولید (خلق) و مصرف (دریافت و تفسیر) می‌کنند- نوعی پرکتیس اجتماعی مهم به شمار می‌آیند که به ساختن جهان اجتماعی که حاوی هویت-

های اجتماعی و روابط اجتماعی نیز هست کمک می‌کنند. بخشی از بازتولید اجتماعی و فرهنگی و تغییر از طریق پراکتیس‌های گفتمانی در زندگی روزمره (فرایندهای تولید و مصرف) محقق می‌شوند» (یورگنسن و فیلیپس، ۱۳۸۹: ۱۱۰).

در بررسی‌های تحلیل انتقادی گفتمان، ارتباط میان جهان اجتماعی و زبان، همواره تعاملی و دوسویه در نظر گرفته می‌شود؛ چراکه نه تنها زبان بازتاب‌دهنده و جهت‌دهنده کنش‌های اجتماعی است بلکه خود نیز متأثر از کنش‌های اجتماعی و فرهنگی از باورداشت‌های جمعی و ایدئولوژی‌ها انباشته می‌شود. بنابراین می‌توان جامعه را محصول برساخت گفتمانی و زبان را آیین اجتماع دانست. به اعتقاد فرکلاف، «برساخت گفتمانی جامعه عملکرد آزادانه ایده‌ها در ذهن افراد نیست، بلکه محصول نوعی پراکتیس اجتماعی است که عمیقاً در ساختارهای اجتماعی مادی و واقعی ریشه دارند» (همان: ۱۱۲). این همان فرایندی است که پیش‌تر در سازوکار الگوهای ذهنی و انباشت و ذخیره‌سازی معنا توضیح دادیم. همچنین «آنچه برای تعامل و گفتمان بسیار مهم است اینکه افراد نه تنها مدل‌های ذهنی از موقعیت ارتباطی را شکل می‌دهند بلکه به‌عنوان بخشی از این مدل‌ها، آنها سایر مشارکت‌کنندگان و بخش‌های مربوط به مدل‌های آنها را نیز بازنمایی می‌کنند» (وندایک، ۱۴۰۰: ۲۴). البته باید به این نکته از نظر نیکولا وودز هم اشاره داشت که «یقیناً اشتباه است اگر تصور کنیم که رفتارهای اجتماعی فقط در زبان خلاصه می‌شوند؛ اما قطعاً درست است که نحوه استفاده ما از زبان بخش مهمی از تجربیات انسانی مان را تشکیل می‌دهد. شاید حتی بتوان گفت که عمدتاً از طریق رفتار زبانی‌مان در جامعه است که در فرایند بده‌بستان با جهان پیرامون، خویشتن را «برمی‌سازیم» ... ما از عرف-های اجتماعی و فرهنگی ارتباطات تبعیت می‌کنیم، بی‌آنکه لزوماً به این موضوع وقوف داشته باشیم» (به نقل از آسپرگر، ۱۳۹۸: ۲۷۷).

باید توجه داشت که معنا و ادراک و خلق آن، امری یکباره نیست و بسیاری از مفاهیم، معانی و صورت‌بندی‌ها، صرف‌نظر از حیث اجتماعی‌شان، در بستر زمانی تکوین یافته‌اند؛ به همین ترتیب هم، تغییر در انتساب معنای جدید یا خلق دوباره آن، فرایندی اجتماعی محسوب می‌شود که به شکل جمعی انجام می‌شود (نک. همان: ۲۸۸). از این جهت باید دانست که تغییر در معانی طبیعی شده یا کلیت‌های از پیش مفصل‌بندی شده و مفاهیم مقوله‌بندی شده به‌مراتب دشوارتر خواهد بود زیرا «زبان هژمونیک به نحوی نظام‌مند، واقعیت را پنهان می‌کند» (همان: ۲۸۹). در ذیل برخی از فرایندهای سازوکار طبیعی‌سازی گفتمانی و رسیدن به زبان هژمونیک

که زبانی با پذیرفتاری حداکثری است، بررسی می‌شود. در این بخش تأکید بر قصدمندی کاربردهای زبانی و گفتمانی است.

۴-۲-۱- طبیعی‌سازی با احکام کلی

برخی از ضرب‌المثل‌ها با استفاده از احکام کلی، همچون قرارداد حتمی و بدیهی مخاطب را قانع می‌سازند. احکام کلی برگرفته از واقع‌نمایی ارجاع‌پذیر همراه نحو و لحنی امری و قاطعانه، در اقناع مخاطب یا «اقناع اجباری» مخاطب، همچون الگویی بسیار شایع در امر طبیعی‌سازی عمل می‌کند و در سازوکار خود از نوعی خودارجاعی تکرارپذیر و دور تسلسلی بهره می‌برند. به این معنا که امر کلی خود را برگرفته از واقعیت طبیعی و امر بدیهی موجود می‌پندارد و در اقناع مخاطب نیز وظیفه طبیعی‌سازی وقایع را به عهده می‌گیرد. این وضعیت پارادکسیکال عمدتاً در پذیرش معنا، هر چالش و انتقادی را کمرنگ یا بی‌اثر می‌کند. مثلاً در نمونه «شاخ گل هر جا که می‌روید گل است» (د: ۴۱۱)، مخاطب، تحت تأثیر نحو و لحن اخباری/ارجاعی آن معنایش را می‌پذیرد و در فهم موقعیت استعاری و کنایی گوینده در کاربرد ضرب‌المثل، یعنی در ارجاع آن به مقوله مستعارمنه، تردیدی به خود راه نمی‌دهد و با حمل معنای روساختی عبارت، معنا و مصداق تلویحی و کنایی آن را بی‌کنش فعالانه تفکر، بدیهی می‌انگارد. بنابراین «از آنجاکه بدیهی انگاشتن، دامنه حالت‌های ممکن تفکر و عمل ما را محدود می‌کند، برملا کردن آن می‌تواند مجالی سیاسی به گزینه‌های ممکن دیگر بدهد و در نتیجه می‌تواند خود به تنهایی هدف تحقیق انتقادی باشد» (آسابرگر، ۱۳۹۸: ۲۹۹). در ذیل با بررسی برخی نمونه‌ها نشان می‌دهیم چگونه نحو و لحن امری و اخباری ضرب‌المثل‌ها همچون احکام کلی عمل می‌کند.

۲۳- زن خوب بهار مرد است زن بد سربار مرد است (ف: ۱۱۳۷).

در این نمونه و نمونه‌های مشابه دیگر، نحو و لحن اخباری عبارت، گزاره را طبیعی و چون قانونی کلی جلوه می‌دهد. نحوه طبیعی‌سازی در این نمونه‌ها برخلاف نمونه‌های استعاری و کنایی، صراحت معنایی و پرهیز از ابهام است. همان‌طور که از گزاره‌ها پیداست به لحاظ نحوی هیچ حذف و کاهشی در عبارات صورت نگرفته و انسجام دستوری^۱، معنایی مشخص و آشکار را القا می‌کند. به‌عنوان نمونه‌های مشابه باید به این موارد هم اشاره کرد: «زن خوب فرمانبر پارسا / کند مرد درویش را پادشاه» (ف: ۱۱۳۷)، «زن خانه سازد زن خانه ویران می‌کند» (ف: ۱۱۳۶)، «زن خراب طوق لعنت است به گردن مرد می‌رود» (ف: ۱۱۳۷). نکته مهم در این دست نمونه‌ها اینکه در همه موارد، نتیجه کنش زن به خودش بر نمی‌گردد چه این کنش مثبت

1. grammatical cohesion

ارزشیابی شود چه منفی؛ این مرد است که در برابر کنش زن، سودمند یا متضرر می‌شود و نتیجه کنش زن به او بازمی‌گردد. به این ترتیب چنین ضرب‌المثل‌هایی در جامعه مردسالار، علاوه بر بازتولید و تأکید بر جایگاه فرودستی زنان، لزوم مراقبت و نظارت بر آنان را تقویت می‌کند. چنین گزاره‌هایی همواره در پی القای مفهوم صدق‌پذیری هستند. البته در وجه معرفت‌شناختی تحلیل‌های گفتمانی، «برخلاف سنت فلسفی و معناشناختی صوری، صدق به‌عنوان یک مفهوم عینی درک نمی‌شود بلکه به‌عنوان یک حالت روان‌شناختی فهمیده می‌شود. صدق آن چیزی است که ارتباط‌گران^۱ آن را باور دارند [...] گویندگان، صدق‌های مقوله‌ای را ردوبدل نمی‌کنند بلکه ادعاهایی درباره صدق مقوله‌ای را ردوبدل می‌کنند» (هارت، ۱۳۹۸: ۲۶۶ و ۲۶۷). بنابراین در نمونه (۲۳) صدق بها بودن زن مدنظر نیست بلکه مقوله بازگشت کنش زن به مرد، مصداق می‌یابد.

۲۴- اگر زن حسود نبود، یک مرد عالمی را بس بود (د: ۱۲۱).

در این نمونه، تأکید بر تفاوت بیولوژیکی جنسیت به‌عنوان اصلی طبیعی و قانونی کلی، مورد تأکید قرار گرفته‌است؛ حال آنکه تفاوت بیولوژیکی امروزه دیگر مبنای تفاوت جنسیتی و ملاک آن نیست^(۲). این ضرب‌المثل همچنین قانون فاعلیت و کنش را به حوزه جنسیت مردانه محدود و سوژگی به‌عنوان مردانگی را برجسته می‌سازد.

۲۵- خواب زن چپ می‌زند (د: ۳۰۴).

این نمونه با مبنا قراردادن سنتی در فرهنگ آیینی، گزاره‌ای به‌صورت حکم کلی ارائه می‌دهد و بی‌اعتباری خواب زن و به‌طور کلی اعمال و کنش منتسب به او را طبیعی‌سازی می‌کند. این ضرب‌المثل در مورد افراد نادان و احمقی به‌کار می‌رود که همه چیز را عکس تشخیص می‌دهند (نک. همان‌جا). تسری معنای اولیه ضرب‌المثل در جایگاه ارجاع کنایی، زن را در ردیف افراد نادان و احمق قرار داده و گزاره کلی و تکراری «زن ناقص‌العقل است» را در نمودی دیگر بازتولید می‌کند.

۲۶- زن تا نزیاییده بیگانه است (د: ۳۷۷).

در توضیح ضرب‌المثل آمده‌است: «زن وقتی به حقیقت جزو خانواده شوهر می‌شود که فرزند آورد». همچون نمونه‌های پیشین علاوه بر بازتاب کنش زن در دیگری، جایگاه فرودستی آن نیز تأکید شده‌است. نحو و لحن اخباری و اسنادی گزاره نیز بر حکم کلی بودن آن می‌افزاید. ضرب‌المثلی که ارجاع کنایی ندارد و همچون حکم کلی و بدیهی استفاده می‌شود.

نمونه دیگر آن «دختر که آتش روشن می‌کند عروس‌وار است» (د: ۳۱۶)، در این نمونه کنش دختر - که محدود به وظایف خانه‌داری / همسر داری است - متوجه او نمی‌شود و درست برعکس، حتی هویت او را نه نسبت با خودش بلکه در نسبت با مرد بازتولید می‌کند و برمی‌سازد. در نمونه اخیر حکم کلی ازدواج زودرس دختران، طبیعی‌سازی می‌شود؛ گویی تنها کنشی که دختر را آماده ازدواج می‌کند، تسلط بر امور خانه‌داری است. نمونه دیگر که تا حدی شبیه مورد اول است اما کارکرد ارجاعی نمونه دوم را دارد: «زن تا زاییده دلبر است و چون زایید مادر است» (ف: ۱۱۳۶ و نیز همان: ۶۸۹) و نیز نمونه: «تا نشود مادرک کی شود برابرک» (ف: ۶۸۹). در این نمونه‌ها نیز هویت شخصی و فردی زن در تعریف و نسبت او با مرد و کنش معطوف به او تعریف شده‌است. همچنین نمونه: «زنان را همین بس بود یک هنر / نشینند و زایند شیران نر» (ف: ۱۱۳۳). اهمیت زن چه به حیث هویتی و چه جایگاه کنشگر اجتماعی در به دنیا آوردن مردان باز نمود یافته و طبیعی‌سازی شده‌است. همچنین در نمونه اخیر کنش زن با فعل «نشینند» از جایگاه کنشگر عامل به جایگاه کنشگر غیرعامل تقلیل یافته‌است.

۲۷- احمق شده‌ای ز زن وفا می‌طلبی (ف: ۲۵۹).

۲۸- آنکه هیچگاه دخترش را نزد از پشیمانی به زانویش مشت می‌زند (ف: ۲۴۸).

در نمونه‌های (۲۷) و (۲۸)، ضرب‌المثل در خطاب به مردان همچون قانونی کلی عمل می‌کند و کنش تقبیح‌شده را طبیعی و بدیهی می‌نماید. «تلقی بدیهی انگاشته‌شده عبارت است از تعریفی که زیر سؤال نرفته باشد، تعریفی که حتی نتوان به زیر سؤال بردن آن فکر کرد» (بورگنس و فیلیپس، ۱۳۸۹: ۳۰۴). نمونه (۲۷) علاوه بر باوری فرهنگی در جوامع مختلف، همواره از طریق ادبیات به‌عنوان موتیفی پرتکرار گاه حتی در نوشته‌های زنان نیز بازتولید می‌شود. به همین دلیل تلقی حکم کلی بودگی و سپس طبیعی‌شدگی آن، ریشه در پیشینه کاربردی طولانی‌اش دارد. به‌عنوان نمونه‌ای دیگر، می‌توان به «سر خود با زن مگوی» (د: ۳۹۱) اشاره کرد که بدیهی‌بودگی خویش را و امداار انواع متون ادبی و بینامتنیتی قدرتمند است. بر مبنای نظریه بینامتنیت، «همه انواع متون، از گفت‌وگوهای روزمره گرفته تا رمان‌ها و فیلم‌های سینمایی، معانی‌ای از یکدیگر به عاریت می‌گیرند خواه به صورت آگاهانه و خواه به صورت ناخودآگاهانه» (آسابرگر، ۱۳۹۸: ۲۰۳). بر همین اساس همان‌طور که فرکلاف اشاره می‌کند در فهم این نوع عبارات بر اساس بینامتنیت، هم «وارد کردن تاریخ به متن» رخ می‌دهد و هم «وارد کردن متن به تاریخ» (نک. فرکلاف، ۱۳۸۹: ۱۲۲). بنابراین فرایند طبیعی‌سازی چنین ضرب‌المثل‌هایی باز بسته به تاریخ فرهنگی و اجتماعی جامعه ایران و نیز متونی است که در

تاریخ تثبیت و در طول زمان تکرار شده‌اند و معنایشان ثابت و پایدار مانده‌است. ذخیره‌سازی معنا و مقوله‌بندی مفاهیم، جهت تسریع انتقال پیام، کارکرد خودانگیخته و فعالانه ذهن را متوقف و الگوی از پیش تعیین شده ذهنی را جایگزین آن می‌کند.

۴-۲-۲- شگرد آیرونیکی

طیف وسیع و متنوع تعاریف آیرونی عمدتاً مانع از ارائه تعریفی جامع و روشن از آن می‌شود اما چند نکته در مورد آیرونی را نباید فراموش کرد: اول اینکه آیرونی الزاماً طنز نیست اما شمول کارکردهای آیرونی نسبت به طنز می‌تواند انواع طنز را دربرگیرد. همچنین آیرونی با فراروی از طنز می‌تواند در ژانرهای مختلفی ظهور کند. از آنجاکه از جمله مواردی که سعی شده‌است در تعریف آیرونی لحاظ شود توجه به ملاک‌های کیفی‌ای مثل تأثیر دردناک یا خنده‌آور است (نک. موکه، ۱۳۸۹: ۳۷)، می‌توان معنی و کارکرد آیرونی را همچون طنز در نظر گرفت اگرچه در بسیاری موارد با طنز تفاوت دارد. بنابراین می‌توان آن را همچون طنز به دو دسته عمده تقسیم کرد: یکی آیرونی کلامی که عمدتاً کارکردی ادبی-زیبایی‌شناختی دارد و دیگر، آیرونی موقعیت که می‌تواند از نحوه بود و نمود موقعیت‌مندی سوژه تا فلسفه این موقعیت‌مندی را شامل شود. «تعریف آیرونی کلامی به شکلی نسبتاً قانع‌کننده و از یاد نرفتنی چندان دشوار نیست. تعریف آیرونی موقعیت یا حتی شکل فرعی‌اش، آیرونی نمایشی، دشوارتر است (همان: ۳۸). آیرونی کلامی می‌تواند شامل انواع تهکم، مزاح، شوخی، لطیفه، تخیف و ... باشد. همچنین ویژگی عمده آیرونی به‌عنوان نوعی صنعت ادبی و بدیعی، وارونه‌گویی تعریضی است: یعنی بر زبان آوردن عکس آنچه در ذهن داریم (نک. کیرگور، ۱۳۹۵: ۲۶۷). آیرونی کلامی و موقعیت یک وجه مشترک دارند و «آن تضاد ظاهر با واقعیت است» (موکه، ۱۳۸۹: ۱۹). شگرد آیرونی در ارائه تضاد، فهم مخاطب را مختل می‌کند و او را به بازی می‌گیرد. به همین دلیل فهم آیرونی نیز خود شگردی آیرونیکی محسوب می‌شود (نک. همان: ۹۸ و دومان. بی‌تا).

به تعبیر برخی پژوهشگران، «آیرونی تأثیری هنری است، چیزی که متن به دلایل زیبایی‌شناختی انجامش می‌دهد تا جذابیت متن را افزایش داده یا بدان تنوع بخشد [...] از این رو آیرونی به آدم اجازه می‌دهد حرف‌های هولناکی بزند چراکه این حرف‌ها را به‌وسیله صنعت زیبایی‌شناختی می‌زند و نسبت به آنچه گفته می‌شود فاصله می‌گیرد، فاصله‌ای زیبایی‌شناختی و بازگوشانه. در این مورد آیرونی یک ابزار ادبی است» (دومان، بی‌تا: ۷). سازوکار ضرب‌المثل‌ها نیز اگرچه از زندگی روزمره و ادبیات عامه و شفاهی برگرفته می‌شود اما درک و کاربرد آن از منظر زیبایی‌شناختی و تأثیر شناختی آن اهمیت دارد. تأثیراتی چون قدرت

اقتناع‌کنندگی، لحن و نحو امری و کلی‌گویانه و باورسازی که در این مقاله بر آنها تأکید شده‌است. اما وجه مشترک کاربرد ضرب‌المثل در جایگاه تعریض با آبرونی، اینکه ضرب‌المثل همچون آبرونی در جایگاه وارونگی و تعریض، «نمی‌خواهد بلافاصله آن را بفهمند، حتی اگر بخواهد فهمیده شود» (کیرکگور، ۱۳۹۵: ۲۵۹). به همین دلیل فهم سازوکار آبرونیک‌ی ضرب‌المثل‌ها اهمیت دارد زیرا «با فهمیدن فرایند آبرونیک است که می‌توان آبرونی را متوقف کرد. فهمیدن آبرونی به ما این امکان را می‌دهد که آبرونی را مهار کنیم»^(۳) (دومان، بی‌تا: ۴). آنچه در مورد آبرونی اهمیت دارد و در این تحقیق مدنظر است، کارکرد وارونه‌سازانه آن در نظام ارزشی است. آبرونی با جابه‌جایی قطب‌های ارزشی یا ایجاد قطب‌های متقابل و ارزشی در وضعیت خنثای سوژه، ظهور می‌کند. آنچه در آبرونی باعث طبیعی‌سازی می‌شود علاوه بر طنز یا هجوگونگی آن، تقلیل ارزش‌های مثبت یا جایگزینی آن با ارزش‌های منفی است. مثلاً در نمونه ذیل ارزش پیوند زناشویی یا عدم تناسب زوجین در تصویر طنزگونه‌ای که از زاد ولد ارائه شده‌است کاسته می‌شود.

۲۹- زن جوان و مرد پیر سبد بیار بچه بگیر (د: ۳۷۷).

این نمونه را می‌توان براساس «شگرد تعمیم دادن» که از فنون مهم کلیشه‌سازی در طنزپردازی است تحلیل کرد. «کلیشه‌سازی، تعمیم دادن یک خاصیت به همه اعضای یک گروه از انسان‌ها [...] براساس آشنایی با تعداد نسبتاً محدودی از افراد آن گروه است. عمومیت بخشیدن طرز فکرمان درباره «بعضی» به «همه»» (آسابرگر، ۱۳۹۷: ۱۳۲). به این ترتیب باور یا موقعیتی که می‌تواند خاص یا محدود باشد، عام یا فراگیر تلقی می‌شود و بافتار ضرب‌المثلی یا لطیفه به خود می‌گیرد که به راحتی و بدون انگیزختن نظر انتقادی، در میان مردم رواج می‌یابد و به گونه‌ای باور فرهنگی یا باوری عام تبدیل می‌شود. نمونه دیگری از این نوع تعمیم‌پذیری که به‌عنوان کلیشه‌ای برای تمام زنان و برخی از مردان به کار می‌رود: زن حاجی در خانه خودش اشکنه نمی‌توانست بپزد، رفت خانه همسایه برای آش رشته پختن (د: ۳۷۷).

۳۰- زن بلاست اما هیچ خانه‌ای بی بلا نباشد (د: ۳۷۶).

در این نمونه، تشبیه زن به بلا او را در جایگاه ارزش‌گذاری منفی قرار داده، درعین حال پرهیز از آن را ناممکن تصویر کرده‌است. یکی از انواع شگردهای آبرونی که آن را به طنز تحقیرآمیز یا هجو شبیه می‌کند، استفاده از شگرد استعاره و تشبیه است. «یکی از فنون پُراستفاده طنزآوری، تحقیر است و نسبتاً آسان است که با استفاده از استعاره یا تشبیه کسی را تحقیر کرد» (آسابرگر، ۱۳۹۷: ۱۳۱). نمونه دیگر که در تحقیر مردان به کار می‌رود تشبیه مرد به خودش در جایگاه رابطه سببی است. جایگاهی که از منظر زنانه به او اطلاق شده یا تعلق

گرفته‌است به همین دلیل برای مرد نوعی ضدارزش محسوب می‌شود اما برای بازی زبانی این تحقیر از آیرونیک کردن رابطه سببی زن و مرد استفاده شده‌است: قرض، شوهر مرد است (د: ۴۸۳). در نمونه اخیر با جابه‌جایی آیرونیک، سردرگمی در فهم پیام حاصل می‌شود که با ارجاع به میدان معنایی واژه «شوهر»، به‌عنوان «آقابالاسر»، «کنترل‌کننده»، «محدودکننده»، درک می‌شود. در این نمونه شگرد آیرونی کاملاً مشهود است؛ زیرا آیرونی در عمل برهم ریختن توقع و انتظار مخاطب از فحوای گفتار و پیام است.

۳۱- زن آن مرد است کو بی‌درد باشد (د: ۳۷۶).

در این نمونه نیز همچون نمونه پیشین شگرد تشبیه، باعث شده‌است دو قطبی تقابلی زن/مرد به دو قطبی متضاد با بار ارزش‌گذارانه تبدیل شود. تحقیر مردان در تشبیه آنان به زن یا تقلیل دادن کنش مردانه با نسبت دادن آن کنش به زنان، در ضرب‌المثل‌ها نمود فراوان دارد و در بسیاری موارد این نمونه‌ها را تبدیل به لطیفه می‌سازد. موارد مشابه نمونه (۳۲) که بسیار هستند ریشه در باورهای فرهنگی جامعه مردسالار و ادبیات چنین جامعه‌ای دارد:

زن بود آن که مر او را بفریبد زن (ف: ۱۱۳۴)، پس مردان شدن مردی نباشد/ زن آن به کش جوانمردی نباشد (ف: ۶۳۶). چه مردی بود کز زنی کم بود (د: ۲۶۲)، اگر مرد می‌توانست بچه‌داری کند، می‌زایید (د: ۱۲۳)، مرد آبستن و زن مردانه (د: ۵۵۶).

در دو ضرب‌المثل اخیر، آبستن بودن و زاییدن ضعف و نقص است و با مردانگی و کنش مردانه تضاد ارزشی دارد.

۳۲- گر بمیرد دختری از قبر او روید گلی گر بمیرند دختران دنیا گلستان می‌شود (ف: ۱۴۹۳).

در بررسی این نمونه قصد داریم از اصطلاحات حوزه بلاغت و زیبایی‌شناسی همچون «مدح شبه به ذم» و «ذم شبه به مدح» که براساس شگردهای آیرونیک عمل می‌کند استفاده کنیم. پل دومان نیز در بررسی مفهوم آیرونی به دو نوع ویژه در بلاغت غربی اشاره می‌کند که به دو صنعت نام‌برده در بلاغت اسلامی شباهت دارد. دو نمونه مذکور دومان، یکی پارابسیس^۱ و دیگری انکولوتان^۲ است. «پارابسیس، ایجاد وقفه در گفتار از طریق تغییر در گونه بلاغی است [...] در اینجا به جای مواجه شدن با چیزی که با توجه به نحو جمله انتظارش را دارید، با چیزی کاملاً متفاوت روبه‌رو می‌شوید و گسستی در انتظارات نحوی^۳تان درباره طرح جمله ایجاد می‌شود [...] انکولوتان یا انکلوت^۴ بیشتر در خصوص

1. Parabasis
2. anacoluthon
3. syntactical
4. anacoluthie

الگوهای نحوی مجازها یا جملات موقوف‌المعانی به کار می‌رود؛ درجایی که انکولوتان به کار رفته، نحو جمله که انتظارات خاصی را برمی‌انگیزد ناگهان دچار وقفه می‌شود» (دومان، بی‌تا: ۱۵). در نمونه (۳۲)، در مصرع اول، به مخاطب نوعی مدح و ستایش نسبت به دختران همراه لحن همدلانه، القا می‌شود اما در مصرع دوم همان مدح و ساختی با شیطنتی بازیگوشانه و بدون ابراز همدلی، تبدیل به ذم می‌شود و شبیه عمل پارابسیس است. اما در نمونه دیگر که پیش‌تر بررسی شد: قرض، شوهر مرد است (د: ۴۸۳)، با نوعی انکولوتان مواجه هستیم. در نمونه ذیل، که گویی از زبان زنانه بیان شده‌است نیز این شگردها قابل بررسی است: به قربان سرت یارم تو باشی / که خرجم با خودم آقام تو باشی (د: ۱۷۵). عبارت «به قربان سرت» که از زبان زبردست به بالادست گفته می‌شود جایگاه «یار» در معنی مرد را بالا می‌برد اما در مصرع دوم انتظار از «آقا» به‌عنوان بالادستی و تکیه‌گاه اقتصادی زن، در هم می‌ریزد و با لحنی تحقیرآمیز به طنز و هجو دامن می‌زند.

۳۳- خودم به‌جا، خرم به‌جا، زنم به‌هرجا (ف: ۹۲۳).

این نمونه، نمود نحوی نوعی وقفه است. واژه «زنم» که ترکیب فشرده نحوی است انتساب زن به مرد را آبرونی می‌کند و جایگاه زن را در تقابل و تضاد با اموال مرد تقلیل می‌دهد. از نمونه‌های مشابه دیگر می‌توان به این موارد اشاره کرد: خودم به‌جا خرم به‌جا، می‌خوای بزا می‌خوای نزا (همان‌جا). در این نمونه اگرچه نامی از زن برده نشده، اما عمل زاییدن به‌عنوان کنشی زنانه در اشاره به زن نمود یافته‌است. در دو نمونه ذیل هم رابطه خونی با مادر، در آبرونی طرح‌شده هجو می‌شود: «خودم آدم خوبی باشم مادرم دختر مردم است» (ف: ۹۲۳) و «خودم خوب باشم و خواهرم، گور پدر مادرم که دختر مردم است» (همان: ۹۲۴). در واژه «مادرم»، نسبت با مادر و نیز تکواژ نحوی «م» که معنای مالکیت دارد در قرار دادن مادر در قطب دیگری وارونه‌سازی شده‌است به این معنا که اگر «دختر مردم» است چگونه «مادرم» معنادار می‌شود و در معناداری مادرم، چگونه مفهوم دختر مردم و بیگانه‌سازی صورت‌بندی شده‌است؟! در این نمونه‌ها عمل نفی به اثبات منتهی می‌شود اما اثبات معنا، بلافاصله نفی می‌شود.

کنش طبیعی‌سازی در نمونه‌های بررسی‌شده در شگرد آبرونی، با لطیفه‌سازی و طنز و هجوگونگی محقق می‌شود. وضعیت لطیفه‌وار چنین ضرب‌المثل‌هایی، با مکانیزم خنده و اعجاب، کنش فعالانه و نقادانه تفکر را به تعلیق درمی‌آورد. نکته مهم دیگر در درک طنزگونگی و لطیفه بودن این ضرب‌المثل‌ها به بافتار فرهنگی جامعه مردسالار بازمی‌گردد. هرچه نگرش مردسالاری از اقتدار و مشروعیت بیشتری در فرهنگ برخوردار باشد، کاربرد

چنین ضرب‌المثل‌هایی، بدون درنگ بر معناهای ضدارزشی یا تحقیر و توهین‌آمیز بودن آنها، حتی در مجامع زنانه نیز بازتولید و مصرف می‌شود. همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد چنین کاربست‌های هژمونیک‌ای، چندان محل مناقشه و بحث و نظر نخواهند بود به این دلیل که «هژمونی صرفاً سلطه نیست بلکه فرایند مذاکره‌ای است که طی آن اجماعی بر سر معنا به‌دست می‌آید» (یورگنسن و فیلیپس، ۱۳۸۹: ۱۳۲) و در کاربرد تعریضی ضرب‌المثل‌ها نه معنای ارجاعی عبارات و واژگان، بلکه معناهای مازاد یا ضمنی اهمیت می‌یابد که این معانی مازاد همچون هم‌بسته‌های مفهومی، و به اشتباه مصداقی واژه زن و زنانگی به کار می‌روند.

۵- نتیجه‌گیری

در این مقاله با تمرکز بر دو منبع مهم مکتوب در مورد ضرب‌المثل‌های فارسی که گونه‌گونی فرهنگی را نیز دربر داشتند، ضرب‌المثل‌ها را با تأکید بر فرایند طبیعی‌سازی و بدیهی‌انگاری تحلیلی بررسی کردیم. در نتایج این تحلیل‌ها باید توجه داشت که اولاً فرایند طبیعی‌سازی نوعی «تعمیم‌دهی» و «ازجاشدگی» ایجاد می‌کند. منظور از تعمیم، گسترش حوزه کاربرد واژه یا عبارت و همچنین گسترش حوزه معنایی و مفهوم‌بندی گذشته، از «حوزه خصوصی» به «حوزه عمومی و عام» است. همچنین منظور از «ازجاشدگی»، نوعی جای‌گشت معنایی، کاربردی و مفهومی واژگان و عبارات است که به جای ارجاع به معناها و مصادیق معهود در جایگاه غیرمعهود به کار می‌روند؛ اما این «نامعهود بودن»، با شگردهای گفتمانی طبیعی‌سازی و هژمونیک، پذیرفته و قابل قبول می‌نماید. به همین دلیل ضرب‌المثل‌ها به‌عنوان گزین‌گویه انتخاب شده‌اند تا نشان دهیم که بافتار زبانی این نوع عبارات چگونه در تسریع دو فرایند تعمیم و ازجاشدگی بسیار مؤثر هستند.

نکته مهم دیگر در فرایند طبیعی‌سازی مضامین جنسیت‌زده، این است که واژگان و عبارات جنسیتی در جایگاه کاربرد تعریضی و آیرونیک، به ظاهر به‌طورمستقیم به جنسیت ارجاع نمی‌دهد اما با تقلیل بار ارزشی کنش‌ها در جنسیت زنانه و تقلیل پایگاه طبقاتی و جایگاه فاعلیت و سوژگی زن، نوعی معنای مازاد، مضاعف و ضمنی، در مورد این جنسیت القا و تولید می‌کند. با مقایسه این دسته از ضرب‌المثل‌ها و محتوای آنها می‌توان دریافت که مردان در این کنش‌های گفتمانی در جایگاه فراتر و زنان در جایگاه فروتر قرار گرفته و رده‌بندی ارزشی می‌شوند. مردان دارای صفات عالی و زنان دارای صفات پست و تحقیرآمیز هستند. همچنین چنان‌که از محتواها برمی‌آید، مردان به‌عنوان عنصری پویا، فعال و مسلط، موجوداتی اجتماعی و

سازنده و زنان به‌عنوان عنصری منفعل، محدود و منحصر به محیط خانواده، خانه و به‌طور کلی منزوی از جامعه بازنمایی می‌شوند. القاب به‌کار رفته در عبارات ضرب‌المثل‌ها، می‌تواند این رابطه‌ها را نشان دهد و برای افراد جایگاه‌های خاص ایجاد کند. بر این اساس در ضرب‌المثل‌ها زنان اغلب به‌صورت مادر، دایه، کدبانو، کنیزمطبخی، خدمتکار، دختر/ عروس جوان و بی‌تجربه، پیرزن، دایه، دختر کسی، کنیز، عیال و ... که همگی نگاه ارزش‌گذارانه هستند بازنمایی شده‌اند و معناهای مازادی چون بی‌وفایی، بی‌ارزشی، لزوم ایشار در جایگاه همسر و مادر و دختر و کلا در نسبت با مرد، سخن‌چینی و عدم رازداری، لزوم ازدواج، ناقص‌العقل بودن، خودنمایی و ... همچون هم‌بسته‌های معنایی واژه زن به آن افزوده می‌شود و از زن هویتی زبانی- اجتماعی مخدوشی در کلیشه جنسیتی‌اش ساخته می‌شود.

پی‌نوشت

۱. برای پرهیز از طولانی شدن ارجاع به منابع ضرب‌المثل‌ها، ارجاعات به‌صورت مخفف نام کتاب و صفحه آن خواهد آمد. به این ترتیب «د» مخفف داستان‌نامه بهمنیاری و «ف» مخفف فرهنگ بزرگ ضرب‌المثل‌های فارسی است.
۲. باید دانست که در ادبیات نوظهور مطالعات اجتماعی «حقایق علمی داده‌های عینی نیستند بلکه تولید مشترکی است از چشم‌اندازهای کاملاً متفاوتی که دانشمندان ارائه می‌کنند. دانشمندان حقیقت را کشف نمی‌کنند بلکه فعالانه آن را می‌سازند، این امر درباره حقایق کشف شده درباره بدن نیز صدق می‌کند. آنچه تا به حال درباره «بدن» انسان گفته شده است حقایق مسلم و بدیهی نیست بلکه دانشمندان آن را خلق کرده‌اند» (آدشورن، ۱۳۹۱: ۶).
۳. اگرچه دومان در گفتار خود بعد از نقل این مطلب، آن را در مورد آبرونی مرتبط با عمل فهم، به چالش می‌کشد و نقد می‌کند.

منابع

- آسابرگر، آ. ۱۳۹۷. «تأملاتی در نشانه‌شناسی طنز». در *آمدی به طنز پژوهی*، ترجمه م. فرجامی. گردآوری و مقدمه م. فرجامی. تهران: نیسا: ۱۱۷-۱۴۱.
- آسابرگر، آ. ۱۳۹۸. *تحلیل گفتمان کاربردی؛ فرهنگ عامه، رسانه‌ها و زندگی روزمره*، ترجمه ح. پاینده. تهران: مروارید.
- آنت، س. و صراحی، م. ۱۳۹۹. «مقایسه کلیشه‌های جنسیتی در داستان‌های کودکان گروه سنی «الف» و «ب» از منظر زبان‌شناسی فرهنگی». *زبان فارسی و گویش‌های ایرانی*، ۵ (۹): ۱۲۱-۱۴۶.

- ابوت، پ. و والاس، ک. ۱۳۷۶. *درآمدی بر جامعه‌شناسی نگرش‌های فمینیستی*، ترجمه م. خراسانی و ح. احمدی. تهران: دنیای مادر.
- افراشی، آ. ۱۳۹۷. *استعاره و شناخت*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- آدشورن، ن. ۱۳۹۱. *آنسوی پیکر طبیعی؛ دیرین‌شناسی هورمون‌ها و جنسیت*، ترجمه پ. قاسمیان. تهران: شیرازه.
- امین‌الرعیاء، پ. و شریفی، ش. و الیاسی، م. ۱۳۹۳. «بررسی ویژگی‌های منتسب به زنان در ضرب‌المثل‌های فارسی». *زبان و ادبیات فارسی*، (۳۴): ۸۹-۱۲۰.
- بارسلونا، آ. ۱۳۹۰ الف. «در توجیه‌پذیری ادعای انگیختگی مجازی برای استعاره مفهومی». *استعاره و مجاز با رویکردی شناختی*، گردآوری آنتونیو بارسلونا. ترجمه ل. صادقی. تهران: نقش جهان: ۹۴-۹۹.
- بارسلونا، آ. ۱۳۹۰ ب. «نظریه شناختی در باب استعاره و مجاز». *استعاره و مجاز با رویکردی شناختی*، گردآوری آنتونیو بارسلونا. ترجمه ت. امراللهی. تهران: نقش جهان: ۷-۴۶.
- بهمنیار، ا. ۱۳۸۱. *داستان‌نامه بهمنیاری*، تهران: دانشگاه تهران.
- پونتروتو، د. ۱۳۹۰. «نقش انسجام‌دهنده شناختی در گفتمان و مکالمه». *استعاره و مجاز با رویکردی شناختی*، گردآوری آنتونیو بارسلونا. ترجمه ت. امراللهی. تهران: نقش جهان: ۳۳۱-۳۵۵.
- دومان، پ. بی تا. «مفهوم آبرونی». ترجمه م. ملکی. انتشار الکترونیکی. دسترسی در: https://www.academia.edu/40787124/مفهوم_آبرونی_پل_دومان
- ذوالفقاری، ح. ۱۳۸۸. *فرهنگ بزرگ ضرب‌المثل‌های فارسی*. تهران: معین.
- زوپانچیچ، آ. ۱۳۹۹. *جنسیت و هستی‌شناسی*، ترجمه ع. حسن‌زاده. تهران: دمان.
- شعبانی، م. و صراحی، م. ۱۳۹۵. «بازنمایی زنان در ضرب‌المثل‌های گیلکی (گونه اشکورات)». *فرهنگ و ادبیات عامه*، (۱۱)۴: ۵۷-۷۸.
- صالحی امیری، ر. ۱۳۹۶. *مفاهیم و نظریه‌های فرهنگی*، تهران: فقتوس.
- صفوی، ک. ۱۳۹۶. *استعاره*، تهران: علمی.
- صادق‌منش، ع. و علوم‌مقدم، م. و استاجی، ا. ۱۳۹۶. «بررسی هم‌سنج جایگاه زن در ضرب‌المثل‌های امثال و حکم و فرهنگ ضرب‌المثل‌های اکسفورد بر بنیان روانشناختی آلفرد ادلر و اریک برن». *فرهنگ ادبیات عامه*، (۱۷): ۴۷-۷۰.
- عزتی، ز. ۱۳۹۵. *جنسیت‌گرایی در زبان فارسی، ترکی و گیلکی با نگاهی به زن در ضرب‌المثل‌های این سه گونه زبانی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه گیلان.
- فرکلاف، ن. ۱۳۸۹. *تحلیل گفتمان انتقادی*، ترجمه ف. شایسته‌پیران و دیگران. تهران: دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌ها.
- کیرکگورد، س. ۱۳۹۵. *مفهوم آبرونی با ارجاع مدام به سقراط*، ترجمه ص. نجفی. تهران: مرکز.

لیکاف، ر. ۱۳۹۹. *زبان و جایگاه زنان*، ترجمه مریم خدادادی و یاسر پوراسماعیل. تهران: نگاه. لیکاف، ج. و جانسون، م. ۱۳۹۴. *استعاره‌هایی که با آن زندگی می‌کنیم*، ترجمه ه. آقابراهیمی. تهران: نشر علم.

محسنی، م. و جانعلی‌زاده، ح. و رکابدار، ل. ۱۳۹۲. «ماهیت و جایگاه انواع مشارکت اجتماعی در ضرب‌المثل‌های داستان‌نامه بهمنیاری». *نشریه مطالعات توسعه اجتماعی - فرهنگی*، ۲(۱): ۹۷-۱۲۱.

محمدی‌اصل، ع. ۱۳۹۶. *برساخت اجتماعی جنسیت*، تهران: گل آذین.

مکاریک، ا. ۱۳۸۸. *دانش‌نامه نظریه‌های ادبی معاصر*، ترجمه م. مهاجر و م. محمدی. تهران: آگه. معصومی، م. و رحیمی‌نژاد، و. ۱۳۹۱. «زن و ضرب‌المثل‌های جنسیتی». *فصلنامه علمی-پژوهشی زبان و ادب فارسی دانشگاه آزاد واحد سنندج*، ۴(۱۱): ۱۳۵-۱۵۸.

موکه، د. ۱۳۸۹. *آیرونی*، ترجمه ح. افشار. تهران: مرکز.

میلنر، آ. و براویت، ج. ۱۳۸۷. *درآمدی بر نظریه فرهنگی معاصر*، ترجمه ج. محمدی. تهران: ققنوس. وندایک، ت. ۱۳۹۴. *ایدئولوژی و گفتمان*، ترجمه م. نوبخت. تهران: سیاهرود.

وندایک، ت. ۱۴۰۰. *جامعه و گفتمان؛ بافت اجتماعی چگونه بر متن و گفتار تاثیر می‌گذارد*، ترجمه ط. اصغرپور. تهران: نگاه معاصر.

هارت، ک. ۱۳۹۸. *تحلیل گفتمان انتقادی و علوم شناختی (چشم‌اندازهای نویسن پیرامون گفتمان مهاجرت)*، ترجمه م. دهقان و ف. آقاگل‌زاده و ب. وهابیان. تهران: نویسه پارسی.

هال، ا. و دیگران. ۱۳۸۸. *درباره مطالعات فرهنگی*، ترجمه ج. محمدی. تهران: چشمه.

یورگسن، م. و فیلیپس، ل. ۱۳۸۹. *نظریه و روش در تحلیل گفتمان*، ترجمه ه. جلیلی. تهران: نی.

روش استناد به این مقاله:

غیوری، م. و اصلاحی، س. ۱۴۰۱. «تحلیل و بررسی زبانی جایگاه زن در ضرب‌المثل‌های فارسی از منظر طبیعی‌سازی»، *زبان فارسی و گویش‌های ایرانی*، ۱(۱۳): ۱۷۳-۲۰۲. DOI:10.22124/plid.2022.22653.1610

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

